

LAZAR
VRKATIĆ

IZABRANA DELA

KNJIGA
3

Za izdavača USEE: Ivana Vrkatić
Za izdavača Mediterran Publishing: Nikola Janković
Urednik: dr Dušan Marinković
Lektura i korektura: Predrag Rajić
Dizajn korica: Mediterran Publishing
Tehničko uređenje: Mediterran Publishing

Copyright © za srpsko izdanje
Marica Kuzmanović, Ivana Vrkatić, Sonja Vrkatić, Nataša Vrkatić

Izabrana dela priredila Ivana Vrkatić

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

17

ВРКАТИЋ, Лазар
Predavanja iz praktičke filozofije / Lazar Vrkatić;
priredila Duška Dobrosavljev. – Novi Sad :
Mediterran Publishing, 2009 (Novi Sad: Štamparija Stojkov).
– 160 str.; 24 cm. – (Izabrana dela / Lazar Vrkatić; knj. 3)

Tiraž: 300

ISBN: 978-86-86689-23-8

a) Практичка филозофија

COBISS.SR-ID 236971271

Štampa: Štamparija Stojkov, Novi Sad

Priprema: Aleksandar Karajović

Mediterran Publishing d.o.o.
Nikole Pašića 24,
21000 Novi Sad
tel: +381.21.472.38.20 fax: +381.21.661.37.65
www.mediterran.co.yu
e-mail: mediterran@neobee.net

Za sve informacije o ovom i drugim izdanjima
Mediterran Publishinga,
kontakt: prodaja@mediterran.co.yu

Lazar Vrkatić

PREDAVANJA
IZ
PRAKTIČKE FILOZOFIJE

Priredila:
DUŠKA DOBROSAVLJEV

USEE

Novi Sad
2009.

SADRŽAJ

Napomena priredivača	7
1. IDEJA PRAKTIČKE FILOZOFIJE	9
1.1. Zasnivanje prava	9
1.2. Antičko shvatanje praktičke filozofije	11
1.2.1. Aristotelovih pet načina dolaska duše do istine i podela filozofije	12
TEMELJNI POJMOVI MODERNE PRAKTIČKE FILOZOFIJE	
2. LIČNOST I LICE	23
2.1. Lice u starom Rimu	23
2.2. Lice u srednjem veku	26
2.3. Moderni pojам lica	27
2.3.1. Sfera subjektivnog prava	30
2.3.2. Pojam svojine i pojam stvari	31
3. POTREBA, SUBJEKTIVNOST, RAD	37
3.1. Pojam potrebe	37
3.2. Pojam subjektivnosti	41
3.3. Pojam rada	45

4. ROBA I VREDNOST	49
5. GRAĐANSKO DRUŠTVO	65
6. DRŽAVA I USTAV	79
6.1. Ustav kao mogućnost države	79
6.1.1 SAD	80
6.1.2. Velika Britanija	83
6.1.3. Ostali evropski ustavi	85
7. VLAST	91
7.1. Lokova, Monteskjeova i Hegelova koncepcija podele vlasti	91
7.2. Velike političke ideje i ideja podele vlasti	93
7.3. Vlast, moć i suverenitet	98
7.4. Ideja anarchizma	100
8. POLITIKA I BIROKRATIJA	105
8.1. Pojam politike	105
8.1.1. Javno mnjenje	112
8.2. Birokratija	115
9. ISTORIJSKI PRIKAZ RAZVOJA MODERNE EKONOMSKE SFERE	119
9.1. Izvori običajnosti kapitalske epohe u pretkapitalskom periodu	119
9.2. SAD	123
9.3. Evropa	133
Pogovor	139
Napomene	143

NAPOMENA PRIREĐIVAČA

Predavanja sabrana u ovoj knjizi predstavljaju izbor iz ciklusa predavanja koji je profesor dr Lazar Vrkatić održao na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu 2001. godine. Predavanja su sačuvana u tonskom zapisu, a sâm autor je nameravao da ih objavi uz odgovarajuću preradu i dopunu.

Pri pripremi sačuvanih materijala za objavljinje izvršene su izvesne promene kako bi ona bila prikladnija pisanoj formi. Naslovi i podnaslovi su dodani radi veće preglednosti teksta i u tom smislu bi ih trebalo i posmatrati. Oni su šire formulisani kako se ne bi izgubila iz vida celovitost predavanja, ideja koja ih spaja i temeljna namera da se u osnovnim crtama prikaže smisao praktičke filozofije i moderno praktičko područje. Pre svega, knjizi i pojedinačnim predavanjima su dati naslovi i podnaslovi (izuzev predavanja pod naslovom *Istorijiski prikaz razvoja moderne ekonomske sfere* koje je sâm autor naslovio i započeo njegovu pripremu za objavljinje). Predavanja su tokom pripreme raspoređena prema drugačijem redosledu od originalnog pošto je nekoliko predavanja nedostajalo. Dva predavanja iz dela koji se odnosi na istorijski uvod u temu nisu sačuvana, tako da je istorijski prikaz razvoja moderne ekonomske sfere premešten na kraj, a knjiga započinje predavanjem pod naslovom *Ideja praktičke filozofije* koje bliže obrazlaže stanovište autora.

Tokom priređivanja izvršene su i druge intervencije. Izve-sni delovi teksta, uglavnom napomene, digresije i dodatna objašnjenja, prebačeni su u fusnote, neki delovi su izostavljeni, neki premešteni, a izvršene su i određene blaže jezičke izme-ne, ali istovremeno uz nastojanje da se ne poremeti narativni tok i originalni ton izlaganja. Izmene su napravljene kako bi se na pojedinim mestima tekst, premeštanjem u fusnote, raste-retio od digresija, da bi se izbegla neka ponavljanja i kako bi materijal u celini više odgovarao pisanoj formi. Pri ovim inter-vencijama, koje ni u kom slučaju nisu bile drastične, nego uglavnom diskretne, pre svega se vodilo računa da se sačuva smisao predavanja, ali i njihova živost i slikovitost.

Napomene na kraju knjige u kurzivu su komentari priređi-vača, a sve ostale napomene su delovi predavanja autora. U napomenama priređivača uglavnom se nalaze podaci o mestima iz literature koja je autor komentarisao nakon odgovaraju-ćih citata ili parafraza (s obzirom na to da detaljniji podaci koji se tiču pozivanja na izvore nisu sačuvani, tako da je, koliko je bilo moguće, to naknadno učinjeno), podaci o ličnostima koja se u predavanjim spominju (ime, prezime, godina rođenja i smrti), značenja određenih korišćenih stranih pojmoveva, kao i neka dodatna objašnjenja.

1. IDEJA PRAKTIČKE FILOZOFIJE

1.1. ZASNIVANJE PRAVA¹

Filozofiju prava treba razlikovati od opštepravnih disciplina, kao, na primer, od teorije države i prava. Osnovna razlika među njima je metodološke prirode. Filozofija prava je filozofska disciplina, dok je teorija države i prava pravna disciplina, pa svaka od njih primenjuje svom polju primerenu metodu. Teorija države i prava je teorijska disciplina, što znači da na teorijski naučni način pristupa pravu i državi, dok ih filozofija prava razmatra na filozofski, odnosno na praktički način.

Postoji nekoliko načina zasnivanja prava. Prvi i najvidljiviji način zasnivanja prava jeste pozitivno pravo. Postoje zakoni, ustavi, njihove modifikacije, pravno iskustvo: sve to čini pozitivno pravo. Većina pravnika celukopno pravo vidi samo u tome, a i većina ljudi misli da se pravo iscrpljuje u pravnom zakonodavstvu.

Drugi, i najniži način refleksije o pravu je takozvana *Statatswissenschaft*, nauka o državi, koja je postojala pre svega u Austrougarskoj i Nemačkoj, ali i u nekim drugim evropskim državama u kojima se na jedan poseban način učilo o državi. To je bila jedna poduka o državi, u kojoj se objašnjavalo šta država u stvari jeste, a pre svega šta je nacionalna država, i to posebno ona u okviru čijeg se obrazovnog sistema vršila ta poduka. Takvo poimanje o državi nije refleksija nego upoznavanje sa nekim širim momentima, ali je to, u suštini, začetak neke refleksije.

Treći način poimanja države i prava je takozvana naučna refleksija prava, koja za svoj predmet proučavanja ima pozitivno pravo. Proučavanje, na primer, krivičnog prava, tumačenjem pozitivnog krivičnog prava.

Četvrti način poimanja je filozofsko pravo. Filozofsko pravo je nazor o tome da je pravo samo predmet filozofskog promišljanja, što znači da pravo nema immanentnu svrhu, nego da je svrha prava van prava. Svrha prava se u istoriji nazivala različito, od božanskoga – Boga, pa do pravde i ideje dobra.

Filozofsko pravo se može zasnovati na nekoliko načina. Prvi, najstariji i najprepoznatljiviji način filozofskog promišljanja prava jeste koncepcija prirodnoga prava. Koncepcija prirodnoga prava polazi od postojanja dve vrste prava. Jedno je pozitivno pravo (koje može biti različito), a drugo je opšte pravo. Prvo je poznato kao *ius voluntarium*, a drugo kao *ius naturale*. Koncepciju prirodnoga prava zastupalo je mnogo različitih škola i mišljenja, od kasne antike, pa sve do kraja dvadesetog veka. Sve one su razmatrale prirodno pravo, iako su često bile nemerljivo udaljene. Najpoznatija škola prirodnoga prava vezana je za prosvjetiteljstvo. Ruso², Lok³ ili Hobs⁴ ovde su nezaobilazni. U poimanju prirodnoga prava mogu se sresti i religijski momenti. U takvim koncepcijama postoji božansko pravo i ljudsko pravo. Zbog toga se na određeni način može i sam Avgustin⁵ svrstati u školu prirodnoga prava. U toj filozofskoj koncepciji poimanja prava pozitivno pravo je udaljeno od prirodnog prava, a istina prava se nalazi u prirodnom pravu. Takva koncepcija je problematična (Hegel⁶ ju je nazvao „podлом svešću“) zato što u konačnome, onome stvarnome, ne vidi veliku svrhu i istinu.

Drugi način je naučna filozofija prava, koja se razvija tek posle velikog preloma,⁷ sredinom devetnaestog veka. Ona polazi od stava da je filozofija prava samo zajedničko postolje zasebnih pravnih disciplina, da je ona vrhunska opštepravna disciplina i da ima istu teorijsku metodu kao zasebne pravne discipline (npr. neokantovstvo⁸, Toma Živanović⁹).

Postoji i stanovište da se filozofija prava, odnosno pravo, može smestiti isključivo u okvir praktičke filozofije, koje su neki mislioci posle Drugog svetskog rata pokušali da rehabilituju. Ovo stanovište je, otprilike od vremena Vikoa,¹⁰ bilo zaboravljen. Ono tvrdi da je pravo samo jedan praktički fenomen i da je svrha prava izvan njega samog. U okviru ove pozicije postoji jedno potpuno spekulativno stanovište koje tvrdi da se o stvari prava može misliti samo u okviru celine praktičke filozofije a ne kao o delu praktičke filozofije, te da, kada se govori o pravu mora se govoriti o celokupnoj filozofiji (to je pozicija Hegelovih *Osnovnih crta filozofije prava*, Aristotelove¹¹ *Nikomahove etike*, Platonove¹² *Politeje*). Autor ovih predavanja je tu koncepciju nazvao idejom praktičke filozofije.

1.2. ANTIČKO SHVATANJE PRAKTIČKE FILOZOVIJE

Da bismo došli do antičke predstave praktičke filozofije i mesta prava u njoj, treba odrediti nastanak i razvoj, odnosno genezu stava o praktičkom kod Grka. Bio je potreban dug period razvoja filozofije da bi se kod Grka došlo do stava praktičkoga. Praktički problem, posle Aristotela, postaje osnovni problem stare grčke civilizacije, iako se o njemu promišlja i pre Stagiranina. Čak se može reći da je celina razvoja helenske civilizacije put ka stavu o praktičkom. Sav razvoj helenske civilizacije usmeren je u pravcu emancipacije od spoljašnjosti, od razmišljanja o jednom i elementima. Odlučna tačka u tom razvoju su, svakako, sofisti.

Čudo, po kom su se Grci razlikovali od svih drugih naroda koji su tada živeli na Sredozemlju, pa i od Rimljana, shvatićemo kroz saznanje o razvoju helenske civilizacije, koja je najranije od svih krenula ka izlasku iz mitskog načina mišljenja. Ni fenička, ni egipatska, čak ni judejska civilizacija (jevrejska), nije mogla da izade iz mitskog načina predstavljanja same se-

be, mada je stav jevrejske religioznosti u mnogo čemu superioran stavovima helenske filozofije.¹³

Teško je odgovoriti zašto se filozofija javlja u Grčkoj, u Joniji, zašto je Tales prvi filozof. Činjenica je da je filozofija zaista počela sa helenskom filozofijom, koja, u osnovi, završava sa Aristotelovom praktičkom filozofijom kao najvišim momentom helenskoga filozofiranja. Sokrat, Platon i Aristotel su taj put završavali.

Opravdano se postavlja pitanje zašto Aristotel nije imao učenika ili, drugačije rečeno, zašto Aristotel nije imao učenika filozofa? Sokrat je imao učenika filozofa, kao i Platon. Aristotel je imao učenika osvajača, političara, zato što se sa njim završila helenska filozofija. Metaforički rečeno, Aristotel je „ideolog helenizma“. Poznata je Aristotelova podela filozofije na teorijsku, praktičku i poetičku. Mnoge, koji su proučavali Aristotela, zbirnjivalo je to što u istim delima, recimo *Nikomahovoj etici*, na jednom mestu piše da je teorijski život najviši, a na drugom da je najviši život onaj koji je u skladu sa svrhom, odnosno praktički. Čak u XIX i XX veku ima mnogo filozofskih rasprava o tome (koje su većinom izlazile izvan filozofije), pretpostavljajući da su to različita dela, pisana u različito vreme itd., ne videći da se ne radi ni o kakvom nesporazumu. Kad je koja knjiga *Nikomahove etike* nastala to za naš uvid u Aristotela nije naročito bitno.

1.2.1. ARISTOTELOVIH PET NAČINA DOLASKA DUŠE DO ISTINE I PODELA FILOZOFIGE

U šestoj knjizi *Nikomahove etike* Aristotel govori o čuvenih pet *načina na koje duša dolazi do istine*. To razlikovanje je veoma značajno za shvatanje pojma praktičkog.

Mit o seljenju duša u helensku civilizaciju je doneo Pitagora. Grci su govorili da postoje bogovi, ljudi i Pitagora, kao nešto zasebno. Pitagora je zasnovao red u južnoj Italiji, koji je predstavljao prvu praktičku organizaciju života suprotnu po-

lisu. Ljudi su se tamo na isti način oblačili, živeli zajedno, hranili se, valjda, samo smokvama, medom, sirom i vinom. Imali su tretman učenika i bili su posvećeni, odnosno elitni, odvojeni. Takva organizacija je do tada bila nepoznata u helenskoj civilizaciji. Nije neobično što su ih ostali Heleni „udarali ognjem i mačem“, jer je pitagorejski red bio velika uvreda za njih, nešto potpuno suprotno njihovom praktičkom životu, njihovoj običajnosti. U ovom redu se sve zasnivalo na predstavi seljenja duše, pri čemu se selila Pitagorina duša. Mit o duši je očigledno došao iz Egipta i nekako je plutao po helenskome znanju, helenskoj kulturi, ali nije dolazio u njeno središte. Svoju šansu da dođe u središte dobio je sa pojavom sofista, koji su uspostavili stav da je sve misao, odnosno da je sve mišljenje. Tako se duša smestila u samo srce filozofije, u *pojam* duše. Aristotel je, kao i većina Grka, smatrao da duša nije nešto suprotno prirodi.

Nešto drugo je antički *fizis*.¹⁴ Tek sa Galilejom¹⁵ i Keplерom¹⁶ dolazi do pojave kvantitativne fizike, a helenska fizika je bila kvalitativna. Duša je naprsto najviši stav prirode o sebi samoj, ona nije nešto van prirode što posmatra prirodu. Ljudska svest nije posmatrač. Ona je iznutra, ona izlazi iz tog prirodnog. Duša je celina pojedinačne svesti, odnosno celokupna svest koju svako od nas ima, a ne zaseban njen deo. Duša je mogućnost tog zasebnog dela, ali ona podrazumeva u sebi celinu pojedinačne svesti. Prema Aristotelu, duša, ljudska svest uopšte, dolazi na pet načina – ne u pet disciplina – do istine. Aristotel je pisao da se na pet načina dolazi do istine, ne određujući šta je istinito, a šta nije. Tu se ne radi o stavu adekvacije.¹⁷ Kod Aristotela sa radi o adekvaciji kada duša nešto određuje pomoću *da* i *ne*, kada ona nešto potvrđuje ili poriče, ali ne i u slučaju pet načina dolaženja duše do istine. Stav o adekvaciji podrazumeva da neko ima stav, da ima stvarnost. Stav mora odgovarati stvarnosti da bi nešto bilo istinito. Za razliku od toga, Aristotel objašnjava sledeće: da bismo imali razliku, i da bismo odredili da li je nešto tačno, pre toga moramo imati jedinstvo.

Duša na pet načina dolazi do istine, da bi *bila u njoj*, a ne da bi ocenjivala nešto van sebe, odnosno da li će to biti adekvatno stvarnosti ili ne. Ova formulacija, kao i mnoge druge filozofske formulacije, opire se jezičkim normama.

Aristotel piše o umeću (*τέχνη*), znanosti (*επιστήμη*), razboritosti (*φρόνησις*), mudrosti (*σοφία*) i umnosti (*νοῦς*). Tih pet načina dolaska do istine postrojeno je na jedan neobičan način. Prvo je *episteme* koje, inače, ima tri značenja: ono je najpre spoznajna moć. Aristotel razlikuje *aisthezis*, *empeiria*, *tehne* i *episteme* (kod Platona: *eikasia*, *pistis*, *dianoia* i *nus*). Razlika *tehne* i *episteme* je razlika razuma i uma, analitičkog i sintetičkog. Drugo značenje jeste da je *episteme* znanje, a treće je da je *episteme* poseban način dolaska do istine. Predmet *episteme* su bivstvujuća koja su večna, nenastala i nepropadljiva. *Episteme* je dokazna moć.

Nus je znanje o načelima, a ne o bivstvajućim kao takvim, o pojedinačnostima. Postoje četiri načela: tvorno, oblikovno, eficijentno i svrhovno.

Po Aristotelu, najviše načelo je oblikovno. Poznat je čuveni primer iz *Metafizike* koji se odnosi na bronzanu kuglu, kojim Aristotel objašnjava da u bronzanoj kugli postoji bronza i *morce*;¹⁸ ideja kugle i stvarna kugla. Stvarna kugla ima niži ontološki rang od ideje kugle. Najviši ontološki rang ima ideja kugle, odnosno oblik kugle, zato što se u stvarnoj kugli nalazi tvar, to jest bronza, a u ideji kugle je nema, nego je ona čista. Često se kaže da se tu radi o „poietičkom ateizmu“ Aristotela, koji momenat stvaranja kugle zaboravlja, uništava i unižava. Najviše načelo od postojeća četiri kod Aristotela – materijalnog, oblikovnog, eficijentnog i svrhovnog – jeste oblikovno. Aristotel kaže u alfa jedan knjizi *Metafizike* da нико до njega nije imao više od dva načela, па čak ni Platon, tako da možemo reći da je sva filozofija pre Aristotela plutala u razlici tvarnog i oblikovnog načela i nije došla do svrhe. Platon je došao samo donekle do svrhe, ali nije bio svestan toga.

Najviše načelo *nusa* je svrha. Praktički svet je svet svrhe. Predmet *episteme* su i nebeska tela, odnosno proučavanje kre-

tanja zvezda. Kretanje zvezda nema svrhu. Mi samo možemo da „učitavamo“ u njih svrhu iz našega uma. Kretanje zvezda se ne ponaša prema svrsi, nema svoju svrhu. Postavlja se pitanje šta je čista svrha u *nusu*? Aristotel daje odgovor da je to bog. Na koji način je bog svrha? Šta je bog kod Aristotela? Bog je kod njega vladar. Još je Ksenofan govorio o jednom bogu, ali Aristotel je prvi Arijevac koji je jednog boga doveo do pojma. Bog, po Aristotelu, pokreće tako što sve žudi da bude bog. Sve što jeste, sve pojedinačno teži da napusti svoju pojedinačnost i tvarnost koju nosi sa sobom da bi bilo čista forma ili da bi postalo forma. Tako je Aristotelov bog čista forma svrhe, ali to je ujedno Aristotelovo ograničenje i kraj helenske filozofije. Pošto je Aristotel odredio boga kao mišljenje mišljenja, odnosno kao pojam, svrha svega jeste da postane pojam. Svrha – i životinje, i čoveka, i prirode... svega – jeste da postane pojam, da se očisti od tvari, jer momenat forme ima najviši ontološki rang.

Možemo reći da je znanje o *nusu*, znanje o načelima, u osnovi teologika kod Aristotela. Bog pokreće tom žudnjom svih da budu u bogu, pa pokreće i ljudske stvari. Ali na koji način bog pokreće ljudske stvari? Pošto je svrha najviše načelo, u praktičkom životu ljudi svrha biva pokretačem. Ako je ovde bog čisti *causa formalis*, u praktičkom životu ljudi bog je *causa finalis*. Na koji način helenski svet teži da bude u bogu, u praktičkoj sferi? Aristotel utvrđuje da je ono čemu se teži supstancijalnost, eudajmonija¹⁹. To je složenica od dve reči: *eu* i *daimon* koja se može samo opisno prevesti. Radi se o životu u saglasnosti sa običajima otaca, životu u saglasju sa onim što je bilo. Eudajmonija je ono supstancijalno *čemu*. Ono subjektivno što ljude pokreće u svemu tome je sfera *fronezisa*. *Fronezis* je način dolaska do istine u slučajevima kad duša ima posla sa bivstvujućima koja mogu biti i drugačija, koja su nastala i propadljiva. A od svih bivstvujućih najkončniji je čovek sâm.

Postoji još jedan način dolaska do istine koji ima za predmet propadljive, konačne i nastale stvari – to je *tehne*. Zna-

čajna je razlika između *tehne* i *fronezis*. Aristotel piše da se *tehne* odnosi na nastale, konačne i propadljive stvari, a u pitanju je promišljanje i iznalaženje oko nastanka. Nije u pitanju sam rad – ipak je Aristotel Grk – nego promišljanje i iznalaženje oko nastanka stvari koje imaju svrhu van sebe, u tvorcu, u „arhitektonu“. U slučaju praktičkih stvari, odnosno *fronezisa*, radi se o razboritosti, i to je sjajan prevod jer se i na srpskom jeziku za nekog ko se snalazi u životnim situacijama i dobro procenjuje ljude, događaje i procese, kaže da je razborit čovek. Za onoga ko se razume u teorijske stvari kažemo da je intelligentan, a za one koji se razumeju u praktičke stvari i umeju odmereno da ih ocene, kažemo da su razboriti. I ovde su u pitanju bivstvujuća koja imaju svrhu u sebi, a ne van sebe. To je helenska predstava praktičkog.

Još je Platon objašnjavao da ne može svrha delovanja lekara biti, na primer, novac, kao što novac ne može biti ni svrha bavljenja javnim poslovima. Svrha javnih poslova su sami javni poslovi. Ne može biti svrha u nečemu drugom, čak ni u slavi. Rimljani, međutim, *gloriju*²⁰ dižu do svrhe svoje javne de-latnosti. Grk ne; on taj posao obavlja zato što mora. Grčki svet ne poznaje birokratiju. Doduše, i kod Rimljana tek posle Augusta dolazi do obrazovanja rimske birokratije. Nije bilo birokratije, nego su se svi javni poslovi vršili neposredno, jer nije postojalo ni činovništvo. Aristotel objašnjava polis kao zajednicu u kojoj se svi slobodni ljudi međusobno poznaju, a sva teritorija se može videti golim okom sa jedne tačke. Polis je zajednica neposrednosti u kojoj se komunikacija između ljudi obavlja na ravni poznavanja, bez apstraktnije komunikacije.²¹ Zato su Grci imali kult zakonodavca koji je stranac, jer on ne poznaje konkretnе ljude u polisu.

Tehne je promišljanje o izumevanju kako nastaju pojetičke stvari. *Fronezis* se odnosi na sferu praktičkog, a *tehne* na sferu pojetičkog. Najviši način dolaženja duše do istine je, međutim, *sofia*, mudrost. *Sofia* je, kaže Aristotel, znanje o *nusu*. *Sofia*, *nus* i *episteme* imaju za predmet ono večno, nenastalo i ne-propadljivo, pa su to teorijska znanja.

Aristotelova podela na praktičku, teorijsku i poetičku je osnov filozofije.²² Nas posebno interesuje sfera praktičke filozofije koju je Aristotel podelio na čuvene tri oblasti.

Prva delatnost je vezana za javne poslove ili, današnjim rečnikom – politiku. Politika kao znanje i politika kao delatnost se moraju razlikovati. Kao delatnost, politika pokazuje svoju samosvrhovitost u javnim poslovima. U tu sferu spada i delovanje u okviru regulativa, normi, odnosno ona svest koju kasnije poznajemo pod imenom pravo.

Netačno je da Aristotel deli praktičku filozofiju na politiku, etiku i ekonomiju u današnjem smislu tih reči. Pojmovi prava, morala i ekonomije koje mi danas poznajemo, nisu Aristotelovi pojmovi. Današnji pojmovi politika, pa čak i ekonomija, izvedeni su iz Aristotelovih pojmoveva, ali nisu u pitanju isti pojmovi. U svakom slučaju, prva je sfera javnog delovanja i ona je promišljena u Aristotelovoj *Politici*.

Druga sfera je neoprezno nazvana etikom, jer je sam Aristotel tako naziva, pa se poistovećuje sa svim što se kasnije pod tim terminom podrazumevalo. To je sfera u kojoj se pita o subjektivnoj strani svega: o onome što čoveka pokreće u njegovom delovanju.

Poslednja je sfera privatnog delovanja čoveka. Naravno, ovo određenje treba uzeti uslovno, jer Grk nije mogao svoj život da odvoji na javnu i privatnu sferu. To njemu nije primereno, on nema privatnu sferu odvojenu od sfere *publicuma*, za razliku od Rimljana koji ju je imao. Grk je imao „život iz jednog komada“, te se ta sfera privatnosti ne postavlja kao sfera samovolje, kao što je danas slučaj: „Ne diraj me, u svome domu ču da radim šta god hoću“. Nepovredivost privatne sfere kod Grka nije postojala. Ono što je Grk mogao da ima u privatnoj sferi, jeste jedno znanje upravljanja svojom privatnošću. Znanje o upravljanju tim područjem je prilično komotno nazvano *oikonomia*. *Nomos* znači zakon; *oikos* – domaćinstvo, dom, a zajedno „zakon doma“ odnosno *okionomia* kao način na koji se određenim pravilima upravlja domom. Grk kao slobodan čovek ima dom. Dom je nešto različito od porodice, kao

i kod Rimljana. Tek sa modernim dobom dom i porodica postaju isto. Dom kod Grka podrazumeva pretke – loza se nastavlja u okviru sveta predaka, patrijarhalnog sveta.

Dom starog Grka može da prepostavlja porodicu, ali ne mora da znači da on zaista i ima porodicu. Taj deo najbolje razrađuje Aristotel u *Politici*, kada objašnjava kako se iz porodice, jasno razlikujući porodicu i dom, prelazi u polis. Dom je paralelan polisu i zato je on po *oikonomosu*. Ono što mi danas podrazumevamo pod terminom ekonomija – sferu trgovine, rada itd., Aristotel je razvio u jednoj drugoj disciplini koju je zvao hrematistika. U okviru pomenuta tri znanja (politike, etike i ojkonomije), razvija se celina praktičke filozofije.

Postavlja se pitanje gde je mesto retorike. Retorika je poetička disciplina. Ona ne pripada praktičkoj sferi zato što nema svrhu u sebi, nego izvan sebe, u tvorcu. Učimo se veštini, umeću govorenja, koje treba nešto da dokaže. Ne može biti lep govor svrha samom sebi. To znači da retorika nije praktička, iako najčešće ima za predmet ono praktičko. Čovek o praktičkim stvarima ubeduje drugog, kod teorijskog se ne ubeduje, već se dokazuje. To je teorijska dokazna moć, za razliku od retorike koja nije dokazna, jer u njoj način izlaganja, odnosno predstavljanja, u velikoj meri odlučuje.

Veoma je bitno imati u vidu da se kod Aristotela, a time i kod celog antičkog sveta, sfera praktičkoga ne može podeliti u zasebne discipline. Sav praktički život ljudi se promišljaо kao celina i na način celine.

U *Nikomahovoј etici* Aristotel piše da postoji razlika u načinu izlaganja u teorijskoj i praktičkoj filozofiji. U teorijskoj filozofiji način izlaganja je filozofski, njime se analitički nešto dokazuje, i on je, kao takav, iscrpan i jasan. Način izlaganja u praktičkoj filozofiji je posve drugaćiji i predstavlja *tipos*²³, nacrt, zato što praktičke stvari mogu biti i ne biti, odnosno mogu biti i drugaćije. Iz tog razloga se o njima ne može govoriti sa pouzdanošću kao da su večne. Možemo samo da vidimo osnovne tokove, ali ne možemo da vidimo detalje, ne može-

mo ih predvideti niti znati. Utoliko Hegel svoje najznačajnije delo iz praktičke filozofije naziva *Osnovne crte filozofije prava*. Nije Hegel bio skroman, nego se praktička filozofija ne može izlagati na teorijski način, ona se mora izlagati kao nacrt.

Poslednji veliki filozof, koji je sve držao na okupu, koji je još imao pojam praktičke filozofije, bio je Đan Batista Viko. Negde sa racionalizmom već počinje pomenjna i unošenje matematičke metode u područje praktičkog, ljudskog, mešanje teorijskog promišljanja sa racionalnošću ljudskih stvari. Sa nastankom društvenih nauka, manir da se na teorijski način misle praktičke stvari postaje postulat svih nauka. Uzmimo, recimo, istoriju. Istorija je, kao što reče Rilke²⁴, ono što se desilo. Da li je tako? Sve stvari koje su se desile, prvo su mogle da se dese. Naglašavamo, *mogle* su da se dese. Ništa se nije desilo što se nije *moglo* desiti.

Sada je neophodno da se, držeći se Aristotela, prouči sfera mogućnosti – *dynamisa*²⁵. Moderna istorijska nauka je posle Drugog svetskog rata napustila klasični nemački stav da je istorija pozitivistička, i da proučava ono što se desilo. Postoji sfera hermeneutike u modernoj istoriji i zahtev da se uživimo u to doba, i da vidimo šta se sve moglo desiti, a ne šta se desilo. Ne šta se sve desilo, nego šta se sve moglo desiti, jer sve je moglo biti drugačije. Mnogi istoričari postavljaju istoriju kao teorijsko znanje, koje ide do detalja o svemu, kao nepromenljivo, kao da je predmet istorije ono što je večno, nenastalo i nepromenljivo. Večne stvari nisu u vremenu, one nisu vremenjski uslovljene.

Tako je često i u drugim naukama, na primer, psihologiji. U psihologiji se duša često shvata na potpuno teorijski način. Ona se shvata kao stvar, te se popravlja kao časovnik.

Pravna nauka takođe često pozitivnom pravu prilazi kao da je ono večno, nenastalo i nepropadljivo. Svim praktičkim stvarima prilazi se na čisto teorijski način, kao da su večne, kao da se ne može pitati o njihovim razlozima, uzrocima, i ne vidi se sfera vremena. A praktičke stvari su nemoguće bez vremena; sve se dešava u vremenu i zato su one konačne.

Mnogi sociolozi na pomenuti teorijski način prilaze praktičkim stvarima. Kont²⁶ je postavio osnov teorijskog načina razmišljanja o praktičkim stvarima. Maks Veber²⁷ je svojim metodološkim postavkama o društvu prevazišao ovaj pristup i uveo pojam „ideal-tipa“. Sam termin „ideal-tip“ upućuje na nacrt, *tipos*. Veber je shvatio da se ne može na teorijski način razmatrati praktička stvar, jer je ona živa i može biti i drugačija.

Sadržaj praktičke filozofije je jedinstvo uma i stvarnosti; pokušaj da se stvarnost ne shvati kao nešto slučajno. Pozitivno pravo ne može važiti samo zato što je zakon donet po regularnoj proceduri, to samo po sebi nije dovoljno. I u svetu je počelo drugačije da se shvata pravo posle Drugog svetskog rata, prihvatanjem koncepcije ljudskih prava, koja prevazilazi sve pojedinačne države, jer su je postavile Ujedinjene nacije. Ova zemlja, odnosno tadašnja DFJ – Demokratska Federativna Jugoslavija, potpisala je nakon pet meseci tu deklaraciju, i verifikovala 1949. godine da postoje neotuđiva ljudska prava koja pojedinačne zemlje ne mogu dovoditi u pitanje. Kada se govori o ljudskim pravima, više nije u igri teorijsko mišljenje o pravu, što znači da u svakom pozitivnom pravu postoji ninos koji je iznad njega.

TEMELJNI POJMOVI MODERNE PRAKTIČKE FILOZOFIJE

2. LIČNOST I LICE

2.1. LICE U STAROM RIMU

Oko pojma ličnosti kreće se, okreće i koncentriše sva praktička filozofija. Sama ideja moderne praktičke filozofije dešava se oko pojma ličnosti. Pojam lica je u pravu poznat od kada je ono samo sebe zasnovalo, znači još od rimskoga prava. Kod Rimljana postoje dva osnovna pravna statusa lica, lice *sui iuris* i lice *alieni iuris* – lice po sebi i lice po drugome. Lice *sui iuris* je lice koje subjektivno i javno pravo zasniva na svojoj subjektivnosti, dok lice *alieni iuris* zasniva svoje subjektivno javno pravo preko lica *sui iuris*. Da stvar bude neobičnija za moderno shvatanje onoga što bismo danas nazvali javnim pravom, u rimskome pravu u suštini nema podele na javno i privatno pravo, a nema je ni u feudalnom pravu. Na primer, ona je u Nemačku stigla tek kasnom recepcijom rimskoga prava. Zbog toga su lica *alieni iuris*, u području koje bismo mi nazvali javnim pravom, bila u povoljnijem položaju nego u onom koje bismo danas zvali privatnim, odnosno subjektivnim pravom. Drugim rečima, onaj ko se nalazio pod *manusom pater familiasa* imao je status lica *alieni iuris*.

Pater familias ovde ne znači ono što danas podrazumevamo pod ocem porodice. Već smo naglašavali da ne treba u antiku „učitavati“ moderne pojmove, a još je opasnije učitavati moderne pravne, sociološke ili filozofske pojmove u rimsko pravo. Institucija *pater familiasa*, koji je bio lice *sui iuris*, nije bila krvna, čulna. Oni koji su se nalazili pod *manusom pater fa-*

miliasa nisu mogli međusobno sklapati brak, niti bilo kakve veze, jer se to smatralo rodoskrnavljenjem i kada nisu bili u biološkoj vezi. Na nekoliko načina se postajalo dete *pater familiasa* ili dolazilo pod *manus*, ruku *pater familiasa*. Jedan od tih različitih načina bilo je usvojenje, ali se to postajalo i zbog dugova, pa i slobodnom voljom...

U onim pravima koja bismo mi danas nazvali subjektivna prava, lice *alieni iuris* u daleko je nepovoljnijem položaju nego u pitanju javnih prava. Čak je i biološki sin kod Rimljana imao status stvari, a čerke nisu imale pravo ni na vlastito ime, nego su se zvalе Flavije, Julije itd. Sve žene iz roda Flavijevaca su Flavije, sve žene iz roda Julijevaca su Julije, te svaki rod ima isto ime za svaku ženu. Vlastito ime žene su dobile tek kasnije. U Vizantiji je ta situacija, na kraju, razrešena sa Justinijonom²⁸, kada im je čak dodeljeno i pravo nasleđa, imovine.

Rimsko pravo u osnovi nema javno pravo. Rimska država, *civitas*, izvedena je iz *civisa*²⁹. *Civis* su rimski slobodni građani, današnjim rečima; *civis* je pojam kojim su Rimljani „otvarali“ sve. Oni koji su slobodni bili su *civis*. *Civitas* je određena vanteritorijalno i vanetički i označava nešto različito od današnje države. Mi danas tražimo od države da bude teritorijalna zajednica, iako u poslednje vreme postoje nove konцепције koje odbijaju teritorijalnost države, te razmišljaju o tome da je do kraja ovog veka moguće da se desi i vanteritorijalna državna zajednica.³⁰

Moderni pojam države, ipak, podrazumeva teritoriju. On podrazumeva i etničku zajednicu. U Rimu to nije postojalo; *civitas* je nešto drugo. *Civitas* je tamo gde su *civis*. *Civis*, građani Rima, jesu osnova državne zajednice, a ne teritorija. Ni je građanin Rima bio onaj ko je živeo na teritoriji Rima, nego je teritorija Rima ona na kojoj žive građani Rima. Drugo, građani Rima nisu etnički određeni. Biti građanin Rima je pravni status, a ne državljanstvo. Jedina moderna zajednica koja se na sličan način odredila jeste američka zajednica koja u svom ustavnom ustrojstvu nema ni teritoriju ni etničku podlogu. Amerikanci su napravili ustav u kome nigde ne piše šta je te-

ritorija Sjedinjenih Američkih Država. Taj ustav je napisao Džeferson³¹, iako se on pripisuje još i Adamsu³² i Hamiltonu³³. Džeferson je taj ustav napisao³⁴ kao ustav jedne tada još konfederalne jedinice, Virdžinije, jedne od trinaest kolonija, i te je odredbe preneo u ustav Sjedinjenih Američkih Država. Nigde nije određeno šta je teritorija Sjedinjenih Američkih Država, koja je to teritorija, te i zbog toga Amerikanci tako komotno u svesti imaju predstavu širenja svoje države. Drugo, nigde se ne pojavljuje kategorija američkog naroda, postoji samo odrednica američki građanin. Na taj način su Sjedinjene Američke Države od početka, svojim osnovnim, ustavnim aktom, određene kao vanteritorijalna i vanetnička zajednica, vrlo slično rimskoj *civitas*.³⁵

Kod Rimljana pojam lica nije mogao – ovde se govori o Republici – da izade iz pojedinačnosti i da dođe do zajedničkog i opštег. Rimljani nisu mogli da posmatraju lice kao što ga mi danas posmatramo, pa privredni subjekti, te subjekti politike, država, različite institucije, organizacije, partije, imaju status lica. Kod Rimljana lice je bilo vezano za pojedinca. Oni nisu došli do apstrahovanja, do odvajanja lica od tela, te zbog toga imaju takozvani *homo* koncept, u kome je nosilac lica konkretni čovek. To se ogleda i u tome da status lica *sui iuris* nisu mogli dobiti ljudi sa određenim fizičkim nedostacima, a za Rimljane je najveći fizički nedostatak bila mucavost. Peti rimske imperator, Klaudije³⁶, mucao je. To je bilo negde oko 40. godine naše ere i pokazuje da je rimske svede već onda nadmašio svoje vrednosti i krenuo ka jednom drugom putu. Sto godina pre toga Klaudije ne bi mogao biti ni lice *sui iuris* zbog svoje mucavosti i hromosti, a tada je bio imperator. Bio je čak i uspešan i relativno dugo je vladao za rimske prilike.³⁷

Lice je kod Rimljana ličnost vezana za telo, za čulnost. Naravno, lice je kod Rimljana samo onaj ko je imao takav pravni status. Žene su bile odvojene od ovog statusa u potpunosti a bili su odvojeni i peregrini, stranci u Rimu. Pod strancem – peregrinom – Rimljani nisu podrazumevali onoga ko je stigao iz susedne države. Ne, njegovi preci su mogli da žive već četi-

ri stotine godina baš tu, u Rimu, a da on ima status peregrina, stranca. Da bi se prešlo iz statusa peregrina u cives, trebalo je taj status izboriti određenim pravnim radnjama. Neko je uspevao, neko nije; većina ipak ne. Kasnije je to postalo nebitno, jer je peregrinsko pravo postalo superiorno, te su kasnije i slobodni rimski građani tražili da im se sudi po *ius peregrinum*, a ne po *ius civile*. Može se reći, Hegelovom terminologijom, da u Rimu skoro da i nije bilo slobodnih ljudi, jer je vrlo mali broj građana Rima bio u statusu lica *sui iuris*.

2.2. LICE U SREDNJEM VEKU

U srednjem veku postojala je, kao osnovni praktički odnos između ljudi, privilegija, odnosno seniorsko-vazalski odnos. To više nije bio pravni status, privilegija je nešto drugo. U takvoj zajednici se ne može govoriti o tome da je postojalo lice, odnosno ličnost, zato što se svako, sem jednoga na vrhu, nalazio i u seniorskom i u vazalskom odnosu. Svako je bio nečiji vazal, a istovremeno i nečiji senior, te je dvostrukost takvog postojanja pretočena u srednjovekovni pravni odnos, kome je privilegija bila osnova. Svi srednjovekovni zakoni počivaju na tom principu. Pri tome je postojala strašna klasna razlika, što se videlo, na primer, u Dušanovom zakoniku ili Karolinškom krivičnom zakoniku, u kojima se za isto krivično delo pojavljivala potpuno različita kazna, s obzirom na određene socijalne slojeve. Za isto delo nekome je sledilo čupanje jezika, nekome odsecanje glave, a nekome – skoro ništa... Mora se reći da su zakonodavci u srednjem veku bili vrlo maštoviti u raznovrsnosti fizičkih kazni.

Srednji vek je izgubio predstavu lica i ona se javlja tek u novom veku, sa pojmom protestantizma i njegovim velikim uticajem. Protestantizam je došao do stava da je svako bogougodan. „Nevolje sa ženama“ imao je i protestantizam, ali načelno je pošao od stava da je svako bogougodan, bez obzira na njegov socijalni položaj ili fizički izgled. Polnu razliku je zadr-

žao, ali je i ona pod određenim uslovima protestantske zajednice izbrisana. Čak je danas u Evropi, ali ne i u Americi, anglikanska zajednica dozvolila ženama da budu sveštenici, za razliku od katoličke crkve koja je to pitanje definitivno zakovala, kazujući da bi to bilo kršenje evanđeoskih spisa, a kod pravoslavaca se o tom pitanju niko ni ne izjašnjava.

2.3. MODERNI POJAM LICA

Moderni pojam lica, persone, ličnosti, probijao se polako. Prosvjetiteljstvo je iznelo stav, kao i Francuska građanska revolucija, da je svako pre svega politički subjekt. Od toga pa do stava da je svako pravni subjekt samo je jedan korak. Zato je Napoleonov³⁸ građanski zakonik najznačajniji pravni dokument moderne epohe, jer je pošao od toga da je svaki podanik Francuske jednak. Jedino ograničenje koje je Napoleon zadržao bilo je polno ograničenje, pa žene nisu smatrane licima. Zanimljivo je da je poništavanje tog polnog ograničenja vezano za radnički pokret, najpre u Americi a onda i u Evropi.

Većina visokorazvijenih građanskih država Evrope izbrisala je tu razliku tek početkom XX veka, a neke tek posle Prvog svetskog rata, pa su i žene počele da bivaju smatrane licima u javnom i u privatnom pravu. U Holandiji se, na primer, ta razlika zadržala veoma dugo, iako je ona bila jedna od slobodoumnijih, pravno gledajući, zemalja na planeti. Do Prvog svetskog rata u toj zemlji žena čak nije mogla biti nosilac, titular svojine. Kod nas je tek 1946. godine, sa komunističkom vlašću, uspostavljeno pravo žena da budu subjekti javnog prava, iako su im još u Kraljevini Srbiji bila priznata subjektivna prava. U Austro-Ugarskoj su takođe ženama bila priznata subjektivna prava, mogle su biti nosioci svojine i smatrane su odgovornim ličnostima, ali samo u subjektivnim pravima, dok u javnim to nije bio slučaj. U javnom pravu prvi put se kod nas pojavljuje žena kao slobodna, odnosno kao ličnost, na jednoj usputnoj skupštini Srba, Bunjevaca i ostalih Slove-

na, 1918. godine u Novom Sadu. Tada su prvi put na ovome tlu izabrane i žene kao skupštinski predstavnici, ali je Vidovdanskim ustavom 1921. godine vraćen princip da žene ne mogu biti subjekti javnoga prava. Tek su komunisti to pravo ponovo uspostavili.

Osnovni stav na kome počiva moderna koncepcija lica jeste da je lice svako. Lice je apstrakcija od svake čulnosti i od svake pojedinačnosti, dakle nešto različito od rimskog pojma lica. To lice je danas svako, bez razlika vezanih za pol, boju kože, bez obzira na imovinski status itd. Jedino ograničenje pojma lice je uračunljivost, odnosno uračunljivost konkretnog čoveka. Ako je neko neuračunljiv, to ga odvaja po stvarnosti, od delatnosti kao lica, ali ga ne odvaja po mogućnosti, što iskazuje činjenica starateljstva ili državnog starateljstva (skrbništva) nad neuračunljivim čovekom, pri čemu drugi preuzima njegova prava i ovlašćenja kao lica, da bi ih realizovao. I neuračunljiv čovek je, dakle, na posredan način, lice.

Na sličan način se definišu i deca. U modernoj koncepciji prava, posle Drugog svetskog rata, prava deteta se smatraju osnovnim ljudskim pravima, zato što je dete lice u mogućnosti, ličnost u mogućnosti, ali još ne u stvarnosti. Ono je ličnost koja nastaje, te izvorna prava deteta ulaze u korpus osnovnih ljudskih prava.

Liberalizam je u određivanju pojma ličnosti pošao od stava Džona Loka – da je pojам ličnosti vezan za vlasništvo, za svojinu, da je ličnost onaj ko ima vlasništvo. To se ogledalo i u tome što se u javnom pravu kao subjekt pojavljivao isključivo vlasnik; drugim rečima, postojao je imovinski cenzus. Nije mogao da bude subjekt javnog prava onaj ko ne plaća određenu svotu poreza.

To je stav klasičnog liberalizma. Do dana današnjeg takve teze se javljaju u liberalizmu i, čak, u neoliberalizmu koji je nešto drugačiji od klasičnog liberalizma. Postojala je praksa, ne samo u Britaniji nego i na kontinentu, da se imovinski cenzus neprekidno instalira u biračko pravo. Nije mogao onaj ko ne plaća dovoljnu svotu poreza da odlučuje o zajednici. To je

osnovni liberalni stav: mora se plaćati porez da bi se odlučivalo. Oko visine poreza, koja je predstavljala imovinski cenzus, vodila se ogorčena borba u Britaniji, ali i na kontinentu. To je bio osnovni princip političke borbe – smanjenje imovinskog cenzusa i povećanje glasačkog tela. Vrlo malo ljudi je tada glasalo, samo elita. Za najpoznatijeg realnog liberalnog političara, čuvenog Gledstona³⁹, kada je superiorno dobijao izbore, nije glasalo više od dva do tri posto britanskog stanovništva; liberalizam je imao izuzetno visok imovinski cenzus. Lice se vezivalo za vlasništvo, odnosno svojinu.

Liberalizam nije došao do stava da je lice svako, svaki pojedinac. Takav stav je kontinentalno čedo, dete revolucije. Na kontinentu je, pod uticajem Francuske građanske revolucije i Žan-Žak Rusoa, Imanuel Kant formulisao stav da je granica slobode tuđa sloboda, ali je ta sloboda kod Kanta ispražnjena od svakoga sadržaja. Liberalni i potonji demokratski stav su dva potpuno različita stava. Sloboda i jednakost često ne idu zajedno nego su suprotstavljenе, kao i liberalizam i demokratija. U toj pogrešnoj političkoj priči svi se pozivaju, u isto vreme, na slobodu i jednakost; one ne idu zajedno. Nije uzalud rečeno da, u slučaju kad u koliziju dođu sloboda i jednakost, treba odlučno stati na stranu slobode. Jednakost je osnova lica, sa jedne strane, a sloboda je njegova druga osnova.

Hegel je u *Osnovnim crtama filozofije prava*, razmišljajući, a ne poznavajući dobro liberalnu tradiciju, naslutio o čemu se radi. Zauzeo je stav da je osnovni princip – princip personalnosti: budi ličnost i poštuj druge kao ličnosti.⁴⁰ Autor ove knjige je sklon da prihvati da je to najznačajnije određenje od koga moramo početi. To je Hegelov kategorički praktički imperativ. Budi ličnost i poštuj druge kao ličnosti: taj stav je vezan više za Kanta nego za Loka, odnosno više za demokratsku kontinentalnu tradiciju nego za liberalnu, a sadrži elemente koje Kantov aksiom⁴¹ nema. Svako je ličnost, ne može se ništa u praktičkom svetu odnositi na ličnost osim jedne sfere – sfere potreba, koja je vezana za konkretnog čoveka. Sve ostalo vezano je za apstrakciju ličnosti. Ta sfera potreba je ekomska sfe-

ra. Čak u drugoj polovini XX veka i sfera potreba izlazi iz konkretnosti, jer više nema samovolje u potrebama, nego se potrebe nameću putem reklame, pripreme, te su naše potrebe izazvane i gotovo odvojene od nas samih. Nema lažnih i istinitih potreba, sve su one u isto vreme lažne i istinite, ali su izazvane; nismo mi subjekt potreba nego je to neko drugi.

Šta znači stav: *budi ličnost i poštuj druge kao ličnosti?* Taj stav, kao osnova personalnosti, provlači se kroz sve momente praktičke ideje: apstraktno pravo, moral, ekonomiju, političku državu. Budi ličnost i poštuj druge kao ličnosti ne znači da samo pojedinac treba da bude ličnost. To je problem liberalističkog shvatanja slobode, koje je vezano isključivo za vlasništvo i u kom se ličnost pojavljuje isključivo i jedino kao pojedinac. U demokratskom shvatanju slobode se i socijalni, politički i javni entiteti takođe pojavljuju kao ličnosti. Ličnost je i preduzeće, ličnost je i kompanija, ličnost je država, ličnost je partija, ličnost je crkva, ličnost je mafija, ličnost je sve kroz šta slobodna volja može da uđe u svoje supstancialno određenje.

2.3.1. SFERA SUBJEKTIVNOG PRAVA

Prelazeći u sferu subjektivnog prava, pokazaćemo kako se u okviru njega razvija stav personalnosti: budi ličnost i poštuj druge kao ličnosti. Već je napomenuto da se biće moderne praktičke ideje razvija kroz svoja četiri momenta i u svakom od njih se razvija stav: budi ličnost i poštuj druge kao ličnost.

Šta je svrha subjektivnih prava čoveka i šta ona štite? Onaj čuveni stav glasi: štititi pravo pojedinca je besmisleno. Zbog toga u stvarnom pravu niko ne štititi pravo pojedinca. Ne štititi niko ni u krivičnom pravu pravo pojedinca. Čak ni u građanskom pravu se ne štititi pravo pojedinca. Pravo pojedinca je sfera ljudskih prava. Pravo na život, pravo na životnu sredinu, pravo na obrazovanje, na socijalnu brigu, itd. – subjektivnim pravima se štititi stav personalnosti: *budi ličnost i poštuj druge kao ličnost.* Svrha subjektivnih prava jeste da se omogući da

stav personalnosti postane stvarnost, da postane spoljašnjost ljudskog delovanja, da ta mogućnost – jer svako pravo je dato samo kao mogućnost (da li će se ono ostvariti ili ne to se prava više ne tiče) – može da se pretoči u stvarnost, da nema prepreke za realizaciju. Njihova je svrha da se otklone prepreke da ta osnovna maksima bude princip običajnosnog delovanja.

2.3.2. POJAM SVOJINE I POJAM STVARI

Na ovom mestu se otvara pitanje gde se po prvi put ličnost pretače u stvarnost. Odgovor na njega ipak mora biti u skladu s Lokovim stavovima. Na kojem dubljem, najapstraktnijem nivou ličnost dolazi do stvarnosti iz te svoje potencije, apstrakcije, besadržajnosti? Traženi nivo je odnos ličnosti prema stvari. Odnos ličnosti prema stvari je svojina, odnosno vlasništvo.

Da bi se razumela svojina, potrebno je objasniti pojам stvari. U pravu se često polazi od stava da je stvar deo materijalne prirode. Pitanje o stvari je pitanje prava, a ne pitanje o prirodi. Kako će od livade postati oranice praktičko je, a ne teorijsko pitanje. To što je pre oranice na tom mestu bila livada, nema nikakve veze sa stvari. Još neprihvatljiviji argument jeste da je mnogo toga što je apstraktno u poziciji stvari. Neko može, kroz autorska prava na primer, ugovorima prodavati svoj talenat. Nešto čisto duhovno – talenat – postavlja se kao stvar i prodaje se. *Talenat* se ovde prodaje, tako da je stvar nešto drugo.

Razne su koncepcije koje govore o tome na koji način nastaje stvar. Prva je, u osnovi, ranograđanska, čak kasnofeudalna koncepcija, koju je izneo Pufendorf⁴² – teorija zaposedanja. Pufendorf je smatrao da je zaposedanje osnov po kome nastaje stvar, odnosno način kako priroda prelazi iz statusa prirode u stvar. To je u velikoj meri bila istina onoga vremena, a ostala je važeća i do XIX, pa i do XX veka.⁴³

Patrijarhalni rezon je ispod koncepcije zaposedanja, jer on polazi od toga da je osnova svojine nasleđe. Drugim rečima,

on polazi od stava da je svojina večna. Kao jedini izvor svojine ovde se pojavljuje nasleđe. Razvojem patrijarhalnog principa dolazi do nastanka koncepcije obdelavanja. Tu koncepciju iznosi Džon Lok, koji tvrdi da je, u skladu sa radnom teorijom vrednosti koju su formulisali ekonomisti, osnova svojine obdelavanje. Drugim rečima, ljudski rad je dodavanje nove vrednosti, što je osnova svojine – to je *radna teorija vrednosti*.

Slične tvrdnje moguće su samo za manufaktturnu i zanatsku proizvodnju, ali ne i za industrijsku proizvodnju u kojoj je neko drugi vlasnik mašina, sredstava za proizvodnju. Vlasnik dobija profit i povećava svojinu, a radnik dobija najamnu. Čovekov rad više nije osnova svojine.

Teorija zaposedanja, nasleđivanja i vrednosti su tri klasične koncepcije izvora svojine. U sve tri teorije postoji zabluda da je svojina nešto čulno. Moramo doći do drugačijeg pojma svojine, odnosno stvari, koji nam omogućava da i njene izvore drugačije promislimo. Čini nam se, a o tome imamo i potvrdu u literaturi, da je stvar, odnosno sadržaj vlasništva, sadržaj svojine, sve ono što se može otuđiti. Sve što se može otuđiti može biti sadržaj vlasništva. Ono što se ne može otuđiti ne može biti ni sadržaj vlasništva. To su takozvana neotuđiva dobra. Lok je bio ubeden da je čak i sloboda predmet vlasništva. On je neko vreme živeo i radio kao činovnik u Americi, koja je bila robovlasnička zajednica, i pokušao je da opravda robovlasništvo, te je tvrdio da je osnova odnosa rob-vlasnik prodaja slobode od strane roba, objašnjavajući da rob nije bio u stanju da zadovolji svoje osnovne potrebe za hranom, skrovištem itd., pa prodaje slobodu kao kompenzaciju za njih. U pitanju je rani liberalni stav koji govori o tome da je i sama sloboda pravo vlasništva. Sloboda ipak pripada neotuđivim dobrima i ne može se prodati. Još je Bekarija⁴⁴ tvrdio da je smrtna kazna nemoguća u krivičnom pravu zbog toga što je život neotuđivo pravo i ne može se prodati. Ne može nečiji život biti predmet trgovine. Čak i ako se to desi, to onda nije pravno valjan posao, jer ako je predmet trgovine nečiji život onda to mora biti predmet kričnog progona. Nečiji život ne može da bude predmet.⁴⁵

Sadržaj vlasništva je sve ono što se može otuđiti. Ono što se ne može otuđiti, takozvana neotuđiva dobra, nemaju status stvari. Duša nije stvar. Ona religijska predstava zla u kojoj đavo kupuje dušu pretpostavlja da je svest stvar. Šta je duša, nego svest u jednome komadu? Pojedinačna svest data kao jedna.

Šta je to *ja* koje je neotuđivo? Ako sve mogu otuđiti, šta ostaje kao osnova mene, moga postojanja? Šta je neotuđivo u meni? To su vrednosti, to je ono što ne može da zauzme svoje mesto u prostornom smislu, ono što ne može da bude stvar. U suprotnom, dolazi se do jednog pozitivizma, skoro neokantovskog, gde se postavlja pitanje koja je uopšte svrha prava i koja je svrha života.

Slobodna volja pokreće ličnost da se ta čista apstrakcija realizuje. Gde se ona prvi put realizuje na najdublji način? I tu se moramo složiti sa Lokom: ona se realizuje u vlasništvu, odnosno u predmetu vlasništva, u stvari.

U liberalnoj koncepciji osnov ličnosti je sloboda, pa se možemo upitati kako se taj stav slaže sa tezom da je sloboda mogući predmet prava. Liberali slobodu ne shvataju u apstraktном smislu kao što je to bio slučaj u Francuskoj građanskoj revoluciji, kod Rusoa, Kanta i u nemačkoj klasičnoj filozofiji. Sloboda je kod liberala data u sadržaju. Lok pod slobodom ne podrazumeva nešto ispraznjeno i opšte, već je uvek vezuje za sadržaj. Zbog toga Lok i piše da je moguće otuđiti slobodu. Neko nije sam u stanju da realizuje svoja neotuđiva prava, pa menja slobodu za krov i hranu. Sloboda se ovde uvek vezuje za vlasništvo, onaj ko nije vlasnik za liberale nije slobodan čovek; čovek mora biti vlasnik da bi bio slobodan.

Kada su liberali napustili takva shvatanja? Prvi svetski rat je momenat u kome je ovakva liberalna koncepcija postala nedovoljna, jer je morala da se pojavi država kao subjektivna i da odbrani interes Britanije. U Britaniji početkom dvadesetog veka, posle Prvog svetskog rata, dolazi do definitivnog poraza Liberalne partije, tako da se do danas kao nosioci vlasti pojave vaju Konzervativna i Laburistička partija, a Liberalna partija je nestala sa političkog tla Velike Britanije.

Vlasništvo je osnovni, najdublji, izvorni arhetip, čak osnov praktičkoga života modernoga čoveka. Vlasništvo nije samo privatno vlasništvo; i ono je izgubilo značaj koji je imalo, ali značaj privatnog vlasništva treba imati u vidu. Podsetimo da su mnogi dolazili kod Platona tražeći od njega da za njih napiše zakone, što on nije učinio jer su svi posle razgovora s njim odbili njegov jedini uslov: da nemaju privatno vlasništvo. To je bio Platonov uslov i on je to kroz svoju *Politeju* i izneo kao uslov: da nema privatnog vlasništva. Iz tog razloga on govori o zajednici dobara koja podrazumeva i zajednicu dece i zajednicu žena. On u *Politeji* kaže da su svi oni koji su rođeni jedne godine braća i sestre – to je njegova ideja o zajednici.

Ruso je, mnogo kasnije, odbio Sardiniju i Poljsku koje su mu nudile da za njih napiše osnovne normativne akte. On je odbio i jedne i druge iz istog razloga: zbog privatnog vlasništva. Russo je s pravom pre približno dvesta pedeset godina napisao čuvenu misao u raspravi *O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima*: da je onaj koji je prvi pokorio neku teritoriju i rekao: „Ovo je moje“ otac moderne civilizacije. Reći – moje je – to je početak. Ta odluka slobodne volje, ta moć slobodne volje da kaže – moje je.

Privatno vlasništvo je izgubilo značaj koji je imalo do tada pojavom industrijske revolucije, zato što je ona donela posredovanje oblike vlasništva, te se kapital ukupnjavao i kao privredni subjekti pojavili su se neki drugi elementi. Na manufaktturnom nivou privatno vlasništvo se pojavljuje kao subjektivno.

Prema principu liberalizma samo vlasništvo nije imalo никакve granice. Liberalizam nije postavio granice vlasništva. Sve dok nije došlo do velike krize taj princip da je vlasništvo – privatno vlasništvo – bezgranično, u kojoj je taj princip na ekonomskoj ravni doživeo slom, ni na javnoj ravni nije došlo u pitanje. Država se tada pojavljuje kao instanca koja najbolje ograničava privatno vlasništvo.

Polovinom dvadesetog veka se desio jedan proces, možda najrevolucionarniji, veličanstven proces, koji je izmenio ceo

praktički život modernog čoveka. To je proces odvajanja upravljanja od vlasništva. Već smo spominjali starijeg Henrika Forda⁴⁶ i Enca Ferarija⁴⁷ i njihov način proizvodnje automobila.⁴⁸ Oni su u upravljanju svojim vlasništvom išli do samovolje, proizvodeći automobile samo određene boje. U drugoj polovini dvadesetog veka, kada se odvojilo upravljanje od svojine, svojinom upravlja onaj koji to zna, a ne onaj koji je ima. Svojina se opire neracionalnoj upotrebi i ona kao imovina propada ako se njom ne upravlja na optimalan način. Više nijedan vlasnik ne može da se ponaša samovoljno, nego nastoji da angažuje nekog drugog, stručnjaka, da upravlja njegovom svojnom. Upravljanje je postalo nauka – upravljanje vlasništvom,⁴⁹ upravljanje državom, upravljanje privredom, tako da se gubi mogućnost subjektivnosti.

3.

POTREBA, SUBJEKTIVNOST, RAD

3.1. POJAM POTREBE

U sferi potreba slobodna volja se pojavljuje u obliku čulnosti, što ne znači da ta čulnost iza sebe nema duhovnost. Čulnost se pojavljuje kao samovoljna i predstavlja sve ono što se pokazuje kao potreba. Potreba je ono što je iznad svega subjektivno, što je naizgled samostalno, čak se neki put čini da sama nutrina duše čoveka, između ostalog, predstavlja njegov svet potreba. Ali, sve ono što se smatra potrebama izazvano je na neki način. Potreba je isprepletenost onog subjektivnog, unutrašnjeg i onog spoljašnjeg.

Postavlja se pitanje: da li je potreba nešto moje? Uvereni smo da je svaka potreba apsolutno moja, odnosno da pripada pojedincu. Ali iza te vlastitosti potrebe pojavljuje se sfera konstituisanja potrebe same iz spoljašnjosti, iz stvarnosti.

Već je istaknuto da je potreba istorijska, a ne zajednička kategorija. Svako vreme ima svoje potrebe. Potreba je i klasna kategorija: odredene klase imaju određene potrebe. Potreba može da bude čak i etnička kategorija, zato što određeni narodi imaju određene potrebe. Ona može da bude čak i klimatska, jer u jednom klimatskom pojasu ljudi imaju jednu, u drugom drugu vrstu potrebâ. Potreba može da bude tradicionalna, vezana za religiju, čak i za tlo itd.

Potreba je uslov, mehanizam njenog dejstvovanja je takav da predstavlja ono najsubjektivnije u svakom pojedincu, ali njeni istiniti bivstvo pokazuju da je ipak uslovljena mnogim subjektu spoljašnjim faktorima.

Sociološka tvrdnja o istinitim i lažnim potrebama je neistorijska. Problem sociologije je to što kao nauka ima neistorijske kategorije. Osnovna kategorija sociologije je tip, a ne pojam. Već je napomenuto da je Maks Veber svojom tvrdnjom o ideal-tipu pokušao da prevaziđe granicu tipa. Šta znači ideal-tip? Sama Veberova terminologija već na prvom koraku pada u zamku. Ideal je napuštanje pojedinačnog, ideal je nešto što se traži. Tip, *typos*⁵⁰, je nacrt, pa je Veber terminom ideal-tip⁵¹, koji sačinjavaju i ideal i tip, pokušao da dođe do opšteg. Ali, da bi se došlo do opšteg potreban je drugačiji pristup. Opšte se ne može objasniti praktičkim naukama, a sociologija se kreće po polju praktičke filozofije, tako da se opšte ne može drugačije oblikovati nego u odnosu prema vremenu. Sve praktičko je ljudsko; u vremenu sve može biti ovakvo, ali i drugačije. Tu nastaje problem Veberovog pristupa, jer je njegov ideal-tip ne-promenljiv i ne pojavljuje se u vremenu, nego se kreće kroz vreme. Na primer, sultanat, koji Veber povezuje i sa Turskom iz određenog perioda, ali i sa savremenim državnim porecima. Neki pojmovi i neki termini se vezuju za potpuno različite epohe.

Samo vreme je istoričnost praktičke filozofije. Praktička filozofija je istorična i ona nema drugih kategorija mimo pojedinca, mimo „mene“. U osnovi, ne treba razmišljati o vremenu kao Kant⁵², treba misliti o tome šta je vreme: da li je ono spoljašnjost, da li je uslov opštosti ili je vreme sáma opštost? Smatramo da je vreme isključivo sáma opštost. Nije vreme spoljašnjost, nije vreme ono što se meri satima, nije vreme ni ono što je samovoljno. Sáma opštost pojma je vreme. Pojam je vreme. Zato ne može biti istinitih i lažnih potreba. Drugim rečima, može, ali se pri tom postavlja pitanje da li je kriterijum određivanja istinitih i lažnih potreba takođe istoričan.

Za Grke su, u vreme propasti ili procvata antičkog polisa, odnosno Atine, kada su se pojavile određene nove potrebe – oslanjajući se na Aristotela i Platona – te potrebe bile lažne. Kada je propadala Rimska republika javile su se nove potrebe koje su za tradicionaliste bile lažne. Gaj Julije Cezar je prvi

ozbiljno organizovao gladijatorske igre. Pre njega to je bio sporadičan običaj koji nije posećivala elita. On je to učinio iz političkih razloga jer je time vezivao glasače za sebe ustanovivši novu potrebu. „Hleba i igara“ – Cezar je to geslo prvi pokrenuo. Kasnije je takva potreba postala opšta, niko posle njega nije mogao da napravi uspešnu političku karijeru u Rimu ako nije organizovao gladijatorske igre. Te igre su vremenom dobile kulturni značaj i gotovo se izjednačile sa bogoslužbom. Ukratko, jedna potreba koja je u vreme Republike bila besmislena, sad postaje istinita i odjednom rimski podanik ne može da živi bez gladijatorskih igara. Lavovi su u to vreme živeli u južnoj Makedoniji i celom Sredozemlju, ali su istrebljeni, kao i mnoge druge krupne životinje, upravo zbog ove novoustanovljene potrebe. Zabava je u to vreme bila najveća „industrija“ i ostvarivala je najveći profit u Rimu, a politika je bila njen osnovni razlog.

Nema lažnih i istinitih potreba.⁵³ Uvek se postavlja pitanje kriterijuma na kome se teze o istinitim i lažnim potrebama zasnivaju, jer je on sâm istorijski. U tezi o postojanju lažnih i istinitih potreba krije se više problema. Recimo, kada se neke potrebe iz patrijarhalnog perioda predstavljaju kao istinite, a sve što dolazi iz građanske civilizacije kao neistinito. Poznata pesma će objašnjavati da su potrebe za čistim vazduhom i nekim selom u planini istinite, a da je potreba da se sretne devojka iz grada neistinita, pa se junak pesme vraća kući da čuva stada i volove.

Kako iz spoljašnjosti nastaje naša sposobnost da imamo neku potrebu u sadašnjosti? Spoljašnjost nam daje sve što je nužno za nastajanje potrebe. Svi odnosи, sve što je pred našim očima daje nam sadržaj te naše sposobnosti. I nema istinitije misli od one da je čovek sam svoja potreba. On iscrpljuje svoje čoveštvo u potrebama.

Da li se u toj spoljašnjosti, toliko osebujnoj a u isto vreme toliko sivoj, može naći nešto što planirano izaziva potrebu i daje sadržaj našoj sposobnosti za izazivanje potreba? To pitanje se dugo postavljalo i dugo se na njega nije mogao dati pre-

cizan odgovor, ali se konačno došlo do odgovora da se radi o reklamom. Sa reklamom se polako izlazi iz sfere potreba i ulazi u sferu proizvodnje.⁵⁴ Reklama je izazivanje potrebe za određenim proizvodima na izvestan način. Objasnjenje nekih ekonomista da je reklama obaveštenje, ne pogoda suštinu reklamiranja. Reklamom se izaziva potreba kod čoveka.⁵⁵

Ponovo moramo da se suočimo sa sociološkim tezama da je reklama nasilje. Da li je reklama napad na našu ličnost i slobodu kao što se može pročitati u nekim sociološkim analizama? Najpre postavimo pitanje: ako je reklama napad na ličnost, kako je takva nesloboda uopšte moguća? Kako je uopšte moguće da nas neko teroriše reklamom?

Odlučujući momenat u svemu ovome desio se sa Ruzveltom⁵⁶ Nju dilom, kada je američki podanik prestajao da bude radnik, odnosno prestajao da bude proizvođač i postajao pre svega potrošač. Svrha života ljudi u poslednjih sedamdeset godina izbačena je iz proizvodne sfere i prebačena u sferu upotrebe, odnosno potrošnje. Do tada su ljudi živeli da bi radili, a od tada ljudi rade da bi trošili. Potrošnja je postala svrha njihovog društvenog bića. Amerikanac više ne može da živi a da ne troši. Čak je i američka poreska politika namerno napravljena tako da onemogući život bez potrošnje. Ako Amerikanac ne investira ono što zaradi, poreska politika će mu uzeti najveći deo zarađenog novca, tako da je on prisiljen da troši. Funkcija potrošača u privredi, od Ruzveltovog doba do danas, značajnija je od funkcije proizvođača. U tome je, u ekonomskom smislu, velika prednost američkog načina života. Američki radnik je još uvek najproduktivniji radnik na Zemlji, a američki građanin je najveći potrošač na planeti, u čemu je i snaga američke privrede⁵⁷.

Ako se sve posmatra iz ugla ekonomske nužnosti potrošnje, onda se može reći da reklama ima svoju svrhu. I to da *apsolutno* ima svoju svrhu. Reklama nije puka obaveza proizvođača da uputi kupcima obaveštenje o tome šta je napravio, nego je to intervencija proizvodnje u potrošnji. Reklama nije, opet moramo protivrećiti mnjenju nekih sociologa, napad na čove-

kovu ličnost i njegovu slobodu, postavljajući pitanje šta je čovekova ličnost mimo njegovih potreba? Hoćemo li opet tražiti neko selo u planini i neku setu za patrijarhalnim životom?

Šta je čovek mimo njegovih potreba? Te potrebe su, bez obzira na koji način, uvek proizvedene i izazvane. Nebitno je da li su one proizvedene neposrednim, kao što to čini reklama, ili posrednim putem kao što se to pre svega događalo u doba pre nego što je reklama ušla u naš svakodnevni život. Suština je da su potrebe nužno izazvane i proizvedene. Najbitnija je naša sposobnost, moć, osobina da imamo potrebe. Bez obzira na njihov sadržaj čovek je biće potrebâ. On ne postoji mimo svojih potreba. One su uvek proizvedene. Čim čovek „izlazi iz prirode“, on prestaje da bude prirodno i postaje veštačko biće. Sve je u ljudskoj rasi veštačko, ali u tome i jeste snaga ljudske rase.

3.2. POJAM SUBJEKTIVNOSTI

U narednom delu ćemo govoriti o sferi zadovoljenja potreba. Potrebe se uvek moraju nečim zadovoljiti, a one se uvek zadovoljavaju promenom. Liberalni i neoliberalni ekonomisti s kraja XX veka, kao i mnogi drugi, odbacili su istoričnost robe, čime su odbacili i istoričnost potrebe, svodeći sve na subjektivni momenat. U tom subjektivnom odnosu videli su absolutnu slobodu. Kao što tvrdimo da je potreba istorična, tako smatramo i da je roba istorična. Ipak, mora se priznati da se ovde nužno mora postaviti prigovor, odnosno pitanje: gde je u tome čovekova sloboda? Iako je sve u ljudskom životu rezultat određenih istorijskih tokova, nužno je zadržati određenu meru slobode čoveka, slobodan izbor svakog pojedinca.

Ovde se ne sme govoriti o nekoj spoljašnjoj meri, nego treba posmatrati pojedinačnosti i opštosti istorije u posebnosti svake ljudske individue, jer se radi o jednoj celini. Čovek nije, ipak, do kraja determinisan u svom praktičnom životu. Sloboda se ogleda u našem razmišljanju i pojedinačnim odlukama. Sloboda ipak sve pokreće, jer je sloboda, u stvari, saznanje o

slobodi. Ne može biti ništa drugo: sloboda nije situacija, nije stanje, nego znanje, svest o slobodi. Upravo naša sloboda potkreće naš život (iako ga često i zaustavlja i drži u mestu).⁵⁸ Zbog toga se, ipak, mora priznati da su liberalni, odnosno neoliberalni ekonomisti donekle u pravu i zato moramo pri razmatranju ove problematike imati u vidu i tu stranu čovekove subjektivnosti, koja je, i pored svega, prisutna i opredeljuje mnoge naše postupke u životu.

Šta je pomenuta subjektivnost? Kad razmotrimo potrebe koje su nam date, kažemo da subjektivnosti nema, jer su potrebe spoljašnje. Ako zanemarimo zadovoljenje potreba i postavimo pitanje – šta je, osim toga, ostalo ili na čemu se sve drži? – dolazimo do jedne strašne praznine, do ništavila. Odgovarajući na postavljeno pitanje – *šta sam ja?* – odbacivaće-mo jednu po jednu ljudsku, da bismo na kraju došli do užasne spoznaje koja se sažima u samo jednoj reči – ništa. Ja sam ništa, ili ja nisam ništa konkretno, nisam sadržaj. Moje „ja“ je kartezijansko⁵⁹, odnosno ništa. Ja nisam pomenuti zavičaj u planini; zavičaj je vezan za moje pretke. Šta sam ja nezavisno od svega što je moja spoljašnjost, nezavisno od ustaljenog sistema potreba i njihovog zadovoljenja, nezavisno od moje porodice, od ekonomije, od prava? Šta ostaje kada se odbaci sve moje okruženje? Ostaje samo jedna velika i strašna praznina.

Džojsov⁶⁰ roman *Ulis* govori o tome. Irska nacija, kojoj je Džojs pripadao, oblikovala se prilično kasno i to u stalnom sukobu sa Englezima, tako da predstavlja naciju sa istorijskim zakašnjnjem. To je nacija koja je izgubila svoj autentičan jezik i koja se zasniva na sukobu religija. Katoličanstvo je ono što je Irce sačuvalo kao posebnu naciju, jer su na susednom ostrvu gotovo svi protestanti. A i u severnoj Irskoj su protestanti dominantni. U Irskoj je naglašena patrijarhalnost i poseban značaj se pridaje porodici, crkvi i nacionalnoj borbi. Na taj način je barem Irska predstavljena u svojim mitovima. Džojs, međutim, već svojim *Dablincima* sve pomenuto dovo-di u pitanje. *Dablinci* su izvanredna knjiga koja omogućuje da

se razume pomenuti veliki roman – *Ulis*, jer Džojs u njoj objašnjava da taj irski svet u osnovi nije ni patrijarhalan, ni religiozan i da je ta religioznost u koju se Irci zaklinju vrlo tuđa i opasna po građane Dablinu, a da je priča o naciji i nacionalnom jedinstvu kod Iraca komična. Roman *Dablinci* je čak i zatvranjivan.

Kao i svi koji se ne osećaju ugodno u okviru svoje nacije Džojs je otišao u Italiju, pa čak je i svojoj deci dao italijanska imena. Tek imajući u vidu sve prethodno može se razumeti *Ulis*. Džojsov Odisej bio je Jevrej. Treba znati da se Jevrej ne oseća ugodno ni u jednoj naciji. Jevrej se ne oseća ugodno ni u jednoj religiji.

Džojs je u svom romanu dao tačno onoliko situacija koliko ih imamo u *Odiseji* prilikom Odisejevog povratka na Itaku. Njegov *Ulis* je prolazak kroz likove svesti savremenog čoveka i kroz irske mitove koji se stalno pominju – naciju, crkvu i porodicu, uključujući i patriotizam – i poziv da se sve odbaci, jer sve to, u stvari, nema osnovu. Zbog toga Džojsov junak ne završava kao Homerov Odisej.

Džojs, kao i glavni lik njegovog romana, nema zavičaj. Sâm roman predstavlja veliku potragu za zavičajem savremenog čoveka. U njemu se vidi strašna čežnja da se dođe do vlastitog zavičaja, do nekih predela dobrote, a njih nema. Šta je Džojsov junak našao na kraju puta? Varajući sve te likove svesti, kao što ih je varao i Odisej, našao je samo prazninu, jednu užasnu prazninu. Samo nju i ništa više. I sve se završava strašnim pitanjem: da li je moguće da se moj život zasniva na tako nečem praznom kao što je ništavilo? Istina je, život se baš na tome zasniva. Ne na svom sadržaju, ne na njegovom ispunjenju, nego na toj zveri ništavila koja traži sadržaj, jer nepodnošljivo je živeti sa svešću da sam ja ništa. Nepodnošljivo je živeti – to je Džejms Džojs.

Homerov Odisej ima zavičaj. On ima Penelopu i vraća se u svoj zavičaj. To je supstancialni svet: postoji zavičaj i njemu se teži. Džojsov Blum⁶¹ nema zavičaj, a Odiseja pokreće zavičaj, i to je *Odiseja*, koja je metafora antičke civilizacije. Prolazi

kroz sve teškoće da bi se vratio tamo odakle je krenuo, u zavijaj svojih otaca. Vraća se nazad, prepoznaće ono parče zemlje i umire. Kod Džojsa nema zavičaja, postoji samo ta praznina. Kad se sve to očisti, prođu svi likovi, dolazi se do „ništa“.⁶²

Za primer se isto tako može uzeti i Kafka⁶³. O čemu govori *Proces* i šta se zapravo u njemu događa? Nakon što je neko oklevetao gospodina K. on ide kod advokata, advokat kaže kako je sreo sudiju, i sve se dalje odvija u sličnom stilu. U *Procesu* imamo potpuno neutralnog gospodina K. koji ne zna zašto je kriv. Ceo problem gospodina K. nije u tome što ne zna zašto je kriv nego zato što ne zna ko je on u stvari. On nema identitet. I tek mu spoljašnjost nametnute krivice daje identitet. Bez te krivice on nije ništa, odnosno – on je *ništa*.

Nije slučajno da su oba ova dela pisana posle Prvog svetskog rata. Zašto se to desilo baš u tom vremenu? Zato što je Prvi svetski rat ubio sadržaj, ubio je naciju. Ko može biti nacionalista posle Verdena ili Soče? Kako može nacija biti nešto veliko kada se samo na jednom groblju, pored Soče, nalazi skoro pola miliona grobova. S jedne strane Italijani, s druge Srbi i Hrvati koji su ratovali za Austrijance. Krst do krsta. Šta se, u stvari, u Prvom svetskom ratu desilo? Poražen je kolektivitet. Ubijena je spoljašnjost o kojoj smo govorili. Nacija više nije bila nešto istinito. Kako ona i može biti istinita posle onakvih pogroma?

U Prvom svetskom ratu nema pobednika; izgubili su svi, i Nemci i Francuzi. To je dovelo do razvoja drugačijih potreba koje se pojavljuju kao nešto istorijsko, pa počinje da se oseća potreba za odbacivanjem kolektiviteta. Tada dolazi do potrage za onim što sačinjava pomenuto „ja“, ali isključivo u individualnom smislu. To je samo jedan mogući put, poput, na primer, nekog određenog pravca u umetnosti, u slikarstvu.

Šta je autentičan umetnički čin? Da li je to perspektiva, kao što se mislilo u renesansi? Zatim su jedni mislili da je to svestrost, drugi da je boja, a treći oblik. Posle svega toga, nakon Prvog svetskog rata došlo se do apstraktnog slikarstva koje je odbacilo i boju i perspektivu i oblik. I svelo se samo na goli

život. Ili u muzici, kad je na kraju Šerber⁶⁴ pokazao da za muziku nije potreban čak ni ton.

Kada se sve spoljašnje odbaci, kada se odbaci praktički život i ravan zadovoljenja potreba, šta ostaje? Šta je subjekt praktičkog života ljudi? Ništa. Ta praznina, ta strašna praznina sve pokreće. Kod Aristotela bog je nepokretni pokretač. On pokreće tako što sve što jeste teži da bude bog. I za tim treba da se teži, poručuje Aristotel. Taj Aristotelov nepokretni pokretač je čista misao, pojam o nečemu. Sve pojedinačno teži da bude u saglasju sa pojmom. To kod Aristotela znači da i božansko delo treba da bude u saglasju s pojmom. Hrišćanski Bog stvara svet iz ničega, tako da je on čista misao koja iz sebe same sve stvara. Mi smo danas u poziciji tog hrišćanskog božanstva. Mi svoj život stvaramo, svakoga trenutka i sve njezine slike, iz ništavila. Ceo naš život je beg od toga ništavila. To ništavilo je subjektivno, ono što sve pokreće. To ništa je naša glavna sposobnost. A ono je neizdrživo, ono ne može ostati u stanju nepokretnosti, ono ima moć stvaranja. Tek na osnovu tog stvaranja zadovoljavamo ovu sferu. Mi ne možemo da napustimo to ništavilo – ni u snovima, čak i u snovima mi zadovoljavamo tu crnu rupu. Da li je to samosvest? Mi mislimo da nije, iako je delimično i ona, mada je taj stari termin prekratak za potpuno određenje. Ne može se reći, naravno, da i to nije istina; ne može se reći ni da *to* nije afekat, ni da nije ništa čulno. *To* je naprosto ono što predstavlja čistu svest, a nema nikakav sadržaj. Radi se o onome što je na početku praktičkoga delanja.⁶⁵

3.3. POJAM RADA

Rad proizvodi robu, a roba, s jedne strane, zadovoljava potrebe. S druge strane, rad proizvodi sredstva koja nam omogućavaju da zadovoljavamo svoje potrebe. Za taj rad dobija se najamnina, odnosno renta. Na osnovu rada dobijaju se i drugi oblici naknade, na primer dividenda.

Prvi bog koji radi je hrišćanski Bog. Bogovi pre Hrista nisu radili. Oni su svoj zadatak obavljali emanacijom⁶⁶ – svet se desio, taj bezlični mali svet... Brahma ne stvara svet, svet se Brahma desio; Brahma je ta emanacija iz samoga sebe. Hrišćanski Bog je prvi bog koji radi; on stvara svet iz ničega.⁶⁷ Ništa postaje nešto, odnosno svet. Čime bog stvara svet iz ničega? Pošto je bog mišljenje, ništa drugo nego mišljenje, svest sama, njegov rad je rad svesti. Govoriti o radu moguće je tek nakon pojave hrišćanstva. Otud onako preziv pogled na rad kod starih civilizacija.

Na primer, najproizvodnija civilizacija je bila egipatska. Egipat je, međutim, skoro do Napoleonovog vremena odbacivao najveći dohodak. Neverovatno je koliko je Egipat bio ekonomski superioran u odnosu na ostale stare civilizacije. Zbog toga je i Avgust proglašio Egipat zaštićenom provincijom. Egipat mu je donosio veći dohodak nego sve ostale rimske provincije. Herodot⁶⁸ je bio u pravu kada je napisao da je Egipat dar Nila, dar prirode. Tamo je dohodak preteran i upravo zato tamo ne može da se proizvodi ono što se inače proizvodi u savremenom životu. Tamo gde postoji veliko odbacivanje dohotka, odnosno veliki profit, doseljava se kapital iz drugih grana. Pošto je u pitanju stari Egipat, svet koji ne poznaje budućnost, nego samo prošlost, stari patrijarhalni svet, mora se sprečiti suviše velika proizvodnja. Odgovor na pitanje: kako se to sprečava? glasi: izgradnjom piramide. Jedan deo ljudskog rada treba da se veže za nešto neproizvodno, da se ne bi i suviše proizvodilo. Izgradnjom tih veličanstvenih građevina ograničavan je ljudski proizvodni rad. Da je i taj ljudski rad upotrebljen isključivo za proizvodnju, toliko bi mnogo toga bilo proizvedeno da bi to uništilo egipatsku civilizaciju.

Ljudski rad koji može da proizvodi mimo onoga što je zatečeno, odnosno rad koji pretvara sadašnjost u budućnost postaje moguć samo sa nastankom hrišćanstva, sa Isusom Hristom. Prethrišćanski rad je nastojao da sačuva samo ono što već postoji i zato se ta neverovatna proizvodnost egipatske ci-

vilizacije morala ograničiti. Ona je bila ograničena i na jedan drugi način: Egipćani nisu smeli ni znali da trguju, nisu bili trgovački narod. Drugi narodi su trgovali, prodavali žito koje su Egipćani proizvodili, a prvenstveno Grci i Jevreji. Tek je hrišćanstvo omogućilo drugačiju vrstu rada jer sâm hrišćanski Bog radi, stvarajući svet iz ničega.

Na početku ovog dela razmatranja, moramo bliže da odredimo hrišćanski pojам stvaranja, odnosno u kojoj meri on predstavlja moderni proces rada. Pri tome moramo prihvati četiri momenta procesa rada koje je utvrdio Karl Marks:⁶⁹ sirovine za proizvodnju, rad sâm, sredstva za proizvodnju i proizvod rada. Kad prihvatimo ta četiri momenta rada, lako u njima možemo prepoznati četiri Aristotelova uzroka.⁷⁰ Sirovinski momenat je *causa materialis; causa formalis*, ono što oblikuje, jeste rad sâm; *causa efficiens*, proizvodni uzrok, jesu sredstva za proizvodnju; *causa finalis* je proizvod. Da li se ovo Marksu slučajno desilo, ili je znao za pomenutu podudarnost, teško je utvrditi, ali je očigledno tako.

Hrišćanski pojam stvaranja nema u sebi momenat sirovine. Drugo, rad sâm postoji, to je hrišćanski Bog, odnosno prvi bog koji radi. Čime bog radi? On nema sredstva za proizvodnju, ali ima rezultat. U pitanju je krnji proces rada. Od rimske države do savremenog doba radi se o procesu upotpunjavanja momenata rada, kako bi se razvila još dva momenta: sirovinski⁷¹ i sredstva za rad.

Drugi momenat, sredstva rada, jeste najznačajniji. Napredak ljudske civilizacije je napredak u tehnici. U tome se moramo složiti sa Martinom Hajdegerom:⁷² tehnika je ono što je najizvrsnije u procesu rada. Kako je tehnika „progutala“ ostale momente procesa rada? Hajdeger polazi sa stanovišta nelagodnosti spram tehnike⁷³ i čak bi htio da je zaobiđe i odbaci. Ali to je nemoguće; građanski svet je svet tehnike. Tehnika nije nimalo instrumentalna. Ona nosi sa sobom sve ostalo i zahteva organizaciju procesa proizvodnje koja je njoj primerena. Ona zahteva tržište primereno njenom proizvodu, zajednicu i državu koje će je štititi itd.⁷⁴

Tehnika je dominantni momenat procesa proizvodnje. Svi ostali momenti su „apsorbovani“, a naročito ljudski rad. Veločko je pitanje da li se može uporediti rad tehnike, mašinski rad, sa ljudskim radom, kao što je mislio Karl Marks u XIX veku. Oni jedan sa drugim gotovo da nemaju više nikakve veze. Ljudi su nepotrebni u celom procesu rada. Šta će u tom slučaju biti sa tri Asimovljeva⁷⁵ zakona robotike?

Zanimljivo je pitanje kakva je perspektiva tehnički nerazvijenih privreda, pogotovo ako imaju pogodnu radnu snagu. Rečeno je da je ljudski rad sam po sebi izgubio čak i mogućnost da bude opšti ekvivalent rada. Ali, takve privrede imaju mogućnosti na drugim stranama, koje mogu predstavljati prednosti. Radi se o prednostima istorijskog kašnjenja.⁷⁶ Ako se odvoji rad od svog ljudskog oblika, postavlja se pitanje zašto uopšte postoji ljudsko biće? Da li je možda vreme da svet promeni svoju čulnost?⁷⁷

Šta je to što nas pokreće u ovom trenutku, na koji način se ispoljava, odnosno šta znači to da „nema supstance“? To je neodređivo, ne može se imenovati, to je ništa, čista mogućnost. Da bi „ništa“ imalo svoje biće, da bi uopšte postojalo, ono traži svoje zadovoljenje. To zadovoljenje je naš praktički život. To je ništa koje pokreće; ono traži i zahteva sve. „Ništa“ je daleko pre boga: ovde se radi o volji, a ona je mogućnost, i to svesna mogućnost. Volja je ono oblikovno i pokretačko. „Ja hoću“ je pre nečijeg drugog „hoću“. Kada dete kaže „neću“ ono je živo i svesno da nešto neće ili hoće. Izjava volje – sam je čin rođenja čoveka. Šta sam ja, šta je moje jastvo? Ništa. Volja je način dolaska do stvarnosti iz tog ništva. Da bi se shvatilo „ništa“ koje sve pokreće treba pratiti književnost i filozofiju XX veka. Treba proučiti Hajdegera, Sartra⁷⁸, Huserla⁷⁹; sva velika književnost XX veka je pokušaj da se to „ništa“ na neki način imenuje i označi. Ono se, međutim, ne dâ i izbegava svako precizno tumačenje.

4.

ROBA I VREDNOST

(ANALIZA PRVE GLAVE KAPITALA KARLA MARKSA)

Karl Marks je u velikoj meri zaboravljen i u ekonomiji i u praktičkoj filozofiji u celini. Taj zaborav je delom opravdan, jer se u međuvremenu desilo mnogo toga u vezi sa pitanjem principa modernog građanskog društva, što Karl Marks nije mogao da predvidi niti da promišlja. Ali taj je zaborav delom i neopravdan jer je neke osnovne pojmove građanskoga sveta, tačnije ekonomskog građanskoga sveta, Marks promišljaо na način koji nije samo devetnaestovekovni. Ovde ćemo pokušati da objasnimo te dve strane.

Već je ukazano na to da je potreba mogućnost da se ljudski rad ostvari putem svoga sadržaja, putem robe. Sam termin roba je verovatno italijanskoga porekla. Do Pijadinog i Čolakovićevog prevoda Marksovog *Kapitala*⁸⁰, između dva svetska rata, bio je u upotrebi termin „espat“ koji se može naći u starijoj literaturi. Roba je relativno nova reč, jer je tek nešto više od pola veka u srpskom jeziku.

Prva glava *Kapitala* Karla Marksа počinje analizom robe. Marks piše: „*Bogatstvo društava u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje ispoljava se kao 'ogromna zbirka roba', a pojedinačna roba kao njegov osnovni oblik. Zbog toga ćemo naše istraživanje započeti analizom robe.*“^{81,82}. Kapitalistički način proizvodnje, po Marksu, je ona proizvodnja u kojoj je kapital subjektivan, gde on sve pokreće, pa je, u skladu s tim, on samosvrha takvog načina proizvodnje. Karl Marks je pokušao da u spisima pre *Kapitala* kategoriju načina proizvodnje postavi

kao istorijsku kategoriju, te je govorio o azijskom načinu proizvodnje, robovlasničkom načinu proizvodnje, feudalnom načinu proizvodnje i kapitalističkom načinu proizvodnje.

Azijski način proizvodnje je zanimljiva i gotovo neistorijska kategorija. Čitavo Marksovo razmišljanje proizlazi iz razmatranja proizvodnje, što je, kako će biti objašnjeno kasnije, i njegovo osnovno ograničenje. On sferu razmene nije posmatrao kao subjektivnu, nego kao čistu posledicu proizvodnje, zbog čega se način proizvodnje pojavljuje kao osnovna kategorija. Sintagma „bogatstvo društava“ očigledno upućuje na Adama Smita,⁸³ i njegovo delo o bogatstvu naroda.⁸⁴

Marks pokušava da dođe do pojma robe polazeći od tvrdnje da je roba „*pre svega spoljašnji predmet, stvar koja svojim svojstvima zadovoljava ljudske potrebe bilo koje vrste*“.⁸⁵ Da li je roba spoljašnji predmet ili ne, o tome se u velikoj meri može raspravljati. Treba imati u vidu da je *Kapital* pisan u drugoj polovini devetnaestog veka⁸⁶ kada je većina roba imala spoljašnjost, stvarstvenost. Važno je objasniti odnos robe i stvari. Šta je stvar? Kada smo govorili o stvarnom pravu rekli smo da je stvar sve ono što može da bude moje; ona može da bude čulna, ali ne mora. Stvar je pravna kategorija, a roba je ekonomski kategorija. Kao što je vlasništvo pravna kategorija, a imovina ekonomski kategorija. Isti odnos koji postoji između vlasništva i imovine postoji i između stvari i robe. Za vlasništvo je nebitno šta i koliko posedujemo, a za imovinu je jedino to bitno i izražava se u novcu. Za stvar je takođe nebitno šta je u pitanju (da li je to „ovo“ ili „ono“), isključivo je bitno da je ta stvar moja, da imam vlasništvo nad njom. Kod robe je, nasuprot, bitno baš to što ona predstavlja, njena svojstva, odnosno sadržaj.

Kao i stvar, i roba može biti čulna, ali može biti i natčulna, duhovna. Džon Lok je čak mislio da i ljudski život može biti roba, pa je govorio o prodatoj slobodi. Smatrao je da je izvor ropstva to što je neko prodao svoju slobodu, čime je tumačio dužničko ropstvo. Po Loku, sama sloboda je roba. Ne mislimo da sloboda može biti roba. Ljudski talenat, međutim, može da bude roba, pa se sklapa ugovor sa nekim ko je talentovan mu-

zičar, sportista, šahista, filozof. Književnici, na primer, sklapaju ugovor sa nekim izdavačem da će knjigu koju još nisu ni napisali objaviti kod njega. Na taj način se talenat kupuje unapred, tako da on može biti roba. Tvrđnja da je roba, kao što je rekao Marks, pre svega spoljašnji predmet, nebitna je za robu, kao što je nebitna i za stvar. Roba je sve što zadovoljava ljudske potrebe bilo koje vrste. Osnovno svojstvo robe jeste da zadovoljava te potrebe. Pri tome se ne postavlja pitanje kako određena stvar zadovoljava potrebu ljudi, da li neposredno kao sredstvo za život, to jest kao predmet potrošnje, ili posredno kao sredstvo za proizvodnju.

„*Svaka korisna stvar, kao što su, na primer, železo, hartija itd., može se posmatrati s dvojne tačke gledišta, po kvalitetu i po kvantitetu. Svaka takva stvar celina je mnogih svojstava te se može iskorišćavati s raznih strana. Otkrivati te razne korisne strane, a time i raznolike načine za upotrebljavanje stvari, istorijski je čin... Korisnost neke stvari čini tu stvar upotrebnom vrednošću.*“⁸⁷ Ova tvrdnja preuzeta je od Adama Smita, koji razlikuje upotrebnu i razmensku vrednost. Na početku imamo robu u njenom čistom obliku, bez svojstava, a tek onda treba da se odlučimo kako da je odredimo. Karl Marks uviđa važnost razlikovanja upotreбne i razmenske vrednosti.

Upotreбna vrednost je korisnost robe, odnosno odgovor na pitanje da li je neka roba, odnosno neka stvar korisna za ljude. Razmenska vrednost ne tiće se korisnosti nego predstavlja tržišnu vrednost robe. Ovu razliku bliže rasvetljava čuveni primer Adama Smita o vodi i dijamantu. Nema ništa korisnije za čoveka od vode, a ona je beskonačno jeftina, i ništa beskorisnije od dijamanta, a dijamant je beskrajno skup. Prema tome, voda ima maksimalnu upotreбnu vrednost, a dijamant maksimalnu razmensku vrednost. Očigledno je da te dve vrednosti mogu biti u koliziji, i vrlo često su suprotstavljene. Redak je slučaj da su najznačajnije i najkorisnije stvari za čoveka skupе, a često su beskorisne stvari najskuplje. Česta je pojava da su određene marke odeće daleko skuplje od kvalitetnije odeće drugog proizvođača. Ali taj drugi proizvođač je stekao ime,

imidž na tržištu, pa se njegov proizvod prodaje uz ekstraprofit. Čak je u okviru potpuno iste robe moguća razlika.

Ako je polazno stanovište takvo da je upotrebljena vrednost dominantna, tada se uništava ljudska sloboda. Ako je, s druge strane, polazno stanovište to da je razmenska vrednost dominantna, opet se uništava ljudska sloboda. Prvi slučaj, dominantnost upotrebljene vrednosti, možemo ilustrovati načinom oblačenja Kineza za vreme Mao Cedunga:⁸⁸ svi su nosili ista odela, koja su se proizvodila samo u tri veličine (mala, srednja, velika), i istu kapu – kačket. Sva odela i svi kačketi bili su plavi. Milijarda Kineza obučena u plavo: tako je to tada izgledalo. Tu se, dakle, gubi svaka razmenska vrednost, svrha odeće jeste da bude topla i ništa više.

Druga strana je ta da je razmenska vrednost sama sebi svrha. Ona to u izvesnoj meri jeste, ali nije apsolutno, jer bi to značilo da se kapital pojavljuje isključivo u funkciji bogatstva, a da nije delatan. Pokretači robe su odnosi između ove dve vrednosti, odnosno dijalektika ove dve vrednosti, što je zastupao još Adam Smit. Roba je odnos između te dve vrednosti. Marks ide još dalje i postavlja pitanje samerljivosti vrednosti. Kako možemo meriti različite vrednosti, i zašto su one uopšte samerljive? Na primer, na jednoj strani imamo stolicu, a na drugoj cipelu. Stolica vredi dve merne jedinice, a cipela jednu. Po čemu su one samerljive? Zašto uopšte dolazi do samerljivosti vrednosti potpuno različitih roba, po kojoj se one mogu iskazati na tržištu? Karl Marks smatra da je ljudski rad osnova te samerljivosti.

Džon Lok je tvrdio da je rad osnov svojine i vlasništva, jer time što smo u određeni proizvod uneli svoj rad, on postaje naše vlasništvo. Poznata je ona stara tvrdnja da je osnov vlasništva zaposedanje, koja je proizašla iz agrarnog momenta osvajanja obradivih površina. Iz nje je izvedena i radna teorija vrednosti, koju Lok takođe zastupa. Zanimljivo je da Karl Marks, koga нико не би могао назвати liberalom, preuzima jedan momenat iz liberalne tradicije Adama Smita – radnu teoriju vrednosti.

Kasnije se pokazalo, u okviru samoga liberalizma, da je Lokovo stanovište da je rad izvor vlasništva ograničeno samim ljudskim radom. Vremenom je došlo do posredovanja rada, odnosno do odvajanja rada od upravljanja i do odvajanja rada od vlasništva. Drugim rečima, Lokova koncepcija više smisla ima u proizvodnji u kojoj čovek svojim sredstvima radi na predmetu rada i prodaje ga sâm na tržištu. To, u osnovi, predstavlja manufakturnu i malu proizvodnju. Kada, međutim, dođe do posredovanja proizvodnje, i čovek postaje najamni radnik, onda on radi na tom predmetu rada, ali on više nije njegovo, nego vlasništvo onoga ko je vlasnik nad sredstvima za proizvodnju i nad sirovinama. Ispostavlja se, vremenom, da je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju *vlasništvo*, a ne uloženi ljudski rad. Ko ima tehniku, taj poseduje i vlasništvo. To je zanimljiv momenat, zato što se pokazuje da Lokova koncepcija, vremenom, nije doživela poraz, nego je podignuta na viši nivo i obuhvatila i nešto od nje sasvim različito. Slično se dešava i sa tvrdnjom Karla Marks-a da samerljivost roba potiče iz ljudskog rada.

Ta tvrdnja, ali i sama ta formulacija – „ljudski rad“ – koju Marks često koristi je problematična. Ne postoji „neljudski rad“, jer životinje ne rade. Rad podrazumeva meru slobode i svesnosti. Na primer, uporedimo dva džempera: jedan je „lakost“ (poznati krokodil), a drugi je iz Istanbula ili iz Novog Pazara. Novopazarski džemper može biti kvalitetniji, ali nema onog krokodilčića i zbog toga ne može imati na tržištu istu vrednost. Ovaj slučaj pokazuje da nije samo rad osnova vrednosti nego i sâm kupac određuje šta je vrednost za njega.

Marks je bio zastupnik objektivnog momenta vrednosti robe, ali ne i subjektivnog. Neoliberalni ekonomisti, prvenstveno Fridman⁸⁹, šezdesetih-sedamdesetih godina prošlog veka razvili su novu dimenziju, tvrdnju o subjektivnosti vrednosti: „nešto je vredno zato što ja mislim da je vredno“. Neki od neoliberalnih teoretičara otišli su čak u krajnost, tvrdeći da je vrednost robe potpuno subjektivna i tako se sasvim odvojili od radne teorije vrednosti. Karl Marks je celog života ostao pri

radnoj teoriji vrednosti. Ne želimo da tvrdimo da su neoliberalni ekonomisti u pravu, ali nećemo tvrditi ni da je Karl Marks u pravu. Obe strane su delom u pravu, jer vrednost ima i objektivnu i subjektivnu stranu. Objektivna strana je samo mogućnost, pošto je ljudski rad sadržan u svakoj robi, a subjektivna strana robu pokreće, stavlja je u pogon, u stvarnost.

Vratimo se još jednom Aristotelovim kategorijama. Zbog toga što nešto predstavlja zgrušani ljudski rad ne znači da će i za kupca predstavljati vrednost. Vrednost nije statistička kategorija i ne da se statistički izračunati. Svi pokušaji da se ona izračuna statistički lome se na tržištu. Može se tvrditi da je u proizvodnju uložen određen iznos, ali tržište ima svoje zakone i ponaša se u skladu s njima.

Marksistička politička ekonomija objašnjavala je ovaj problem na sledeći način: „nešto košta ovoliko, to je troškovni momenat proizvodnje, toliko sirovina; toliko ovo, toliko sirovine, na taj iznos se uračuna marža od, recimo, 15% i kaže se da je to cena određenog proizvoda“. Ta računica je dobra pod uslovom da neko hoće da kupi proizvod sa tako određenom cenom. Ali šta ako niko neće da ga kupi? Da li je rešenje u tome da se spusti cena? Ovde se ne radi o kalkulativnoj vrednosti, ni o knjigovodstvenoj vrednosti. Vrednost je nešto što se mora potvrditi. Bez tog subjektivnog momenta potvrđivanja nijedna računica nema smisla.

U netržišnim ekonomijama, to jest u državnim privredama, navedeni pristup je moguć. Ne treba povezivati neke makroekonomске kategorije sa vrednošću. Nešto drugo su, na primer, pariteti. Između pšenice, kukuruza, đubriva itd. i cene stoke mora postojati paritet. Ako je cena jednog kilograma kukuruza 10 evrocenti, cena svinje od 120 kilograma mora biti, recimo, 1,5 evro po kilogramu da bi se uzbudjavanje svinja isplatio. Pariteti su, prema tome, nešto različito od vrednosti. Uspostavljanje pariteta je makroekonomski momenat pri kom je nužna državna intervencija, jer na taj način sprečava moguće krize. Stabilnost pariteta je jedna od izuzetno važnih ekonomskih funkcija države, kojom se onemogućava ciklič-

nost krize. Poremećaj pariteta posle određenog vremena dovodi do krize. Skup kukuruz uvek znači jeftinu stoku jer se stoka prodaje u bescenje pošto ne može da se ishrani. Tako je i sa žitom, brašnom itd.

Na nivou o kome govorimo, ne postavlja se problem državnih garancija pariteta cena između pojedinih vrsta roba. Ne može država garantovati cenu džempera, čarapa, telefona, svezaka... To je pitanje tržišta i tu se država ne može mešati. Država, ipak, u nekim momentima interveniše na tržistu, ali samo zato da bi dugoročno spasila postojeće tržište, a ne da bi utvrđivala koji je odnos cena ove ili one robe. Moglo je to da se desi u Mao Cedungovoj Kini: odelo košta jedan juan i o tome se nije moglo dalje raspravljati. Zbog toga je objektivna strana vrednosti na kojoj insistira Karl Marks samo jedna strana, a ne celokupna istina. Subjektivna strana vrednosti je isto toliko značajna, ako ne i značajnija. Objektivna strana vrednosti je samo mogućnost da ona postane stvarna vrednost, a stvarna vrednost postaje tako što subjektivna strana onoga koji kupuje određuje da je nešto za njega vrednost.

Vrednost je, prema tome, istorijska kategorija, što je i naš najveći prigovor Marksu, koji je ne shvata kao takvu. Svaka epoha ima svoje određenje vrednosti. Neće nešto u helenskoj ili rimskoj civilizaciji imati istu vrednost kao i u srednjovekovnoj ili kakvu će imati za modernog čoveka. Razlog tome je činjenica da je potreba istorijska kategorija, što Marks gubi iz vida. Taj subjektivni momenat on potpuno zanemaruje. Marks neprestano insistira na tome da je u sve uložen rad i da se vrednost zbog toga može izmeriti. Ne, roba je ono što zadovoljava čovekovu potrebu. Sve što može da zadovolji bilo kakvu potrebu predstavlja robu. Sama roba uistinu jeste istorijska kategorija i potrebe se ne mogu razvrstavati na lažne i istinite potrebe. Kao istorijska kategorija roba prepostavlja čovekovu potrebu.

Ako je roba istorijska kategorija, onda je i vrednost istorijska kategorija, jer ne postoji apsolutno izražavanje vrednosti. Potrebe se menjaju samo u jednoj generaciji. Dovoljno je da

se uporede potrebe roditelja i dece, koje su često veoma različite. Šta je vrednost za nas, a šta za naše roditelje? Ne govorimo o apstraktnim vrednostima kao što su moralne kategorije, nego o konkretnim vrednostima. Ako pogledamo hranu, dolazimo do zaključka da mi jedemo nešto sasvim različito od naših roditelja. Sve što zadovoljava naše potrebe jeste roba i ima svoju vrednost. Ono što nema vrednost nije roba. Vazduh u svojoj suštini nije roba. Ali, onog trenutka kad dođe do strašnog zagađenja životne sredine, pa neko počne da pakuje vazduh u konzerve, onda će on postati roba. On zasad nije roba. Svi imamo pravo na zdrav život, niko ne sme da zagađuje životnu sredinu, jer je ona opšte dobro. Zbog toga vazduh nije roba. Svetlost, takođe, nije roba. Za sada je, srećom, samo pretpostavka da bi svetlost kao opšte dobro mogla postati roba.

Kritikujući dalje Marksovu koncepciju, protumačićemo sledeću njegovu tvrdnju:

„Apstrahuјemo li od njegove upotrebne vrednosti, mi smo izuzeli i njegove telesne sastavne delove i oblike koji ga čine upotrebnom vrednošću. Sad on više nije ni sto, ni kuća, ni pređa ni ikoja druga korisna stvar. Sva njegova čulna svojstva izgubila su se. Sad on više nije ni proizvod stolarskog, ni građevinarskog, ni prelačkog ni ikojeg drugog određenog proizvodnog rada. Iščezne li korisni karakter proizvoda rada, iščezao je i korisni karakter radova koje oni predstavljaju, izgubili su se, dakle, i različiti konkretni oblici tih radova, nerazlikuju se više, već su svi skupa svedeni na jednak ljudski rad, na ljudski rad uzet apstraktno.“⁹⁰ Zatim sledi čuvena rečenica: „Da vidimo sad šta je ostalo od proizvoda rada.“⁹¹

Marks više robu i ne naziva robom nego proizvodom rada, jer vidi samo njegovu objektivnu stranu. „Jedino što je od njih preostalo jeste ista avetijska predmetnost, prosta grušavina bez različnog ljudskog rada, tj. utroška ljudske radne snage bez obzira na oblik njenog trošenja.“⁹² Ljudski rad se, na kraju, za njega sveo na jedino merilo. Već smo pomenuli odnos vrednosti

dijamanta i vode. Karl Marks bi taj Smitov primer objasnio na sledeći način: dijamant je skup zato što je potrebno veoma mnogo ljudskog rada da se on proizvede, da se iskopa negde u Južnoafričkoj Republici, a voda je jeftina zato što je potrebno izuzetno malo rada da bi se ona dobila. S jedne strane Marks je u pravu, a s druge strane smo videli da nije. Taj isti dijamant, iskopan u Južnoafričkoj Republici, dodatno se obrađuje kad stigne u Holandiju, gde je stecište trgovine dijamantima. Za njegovu obradu treba vrlo malo ljudskoga rada i veštine, ali on nakon obrade dobija basnoslovno veću vrednost.

Karl Marks je samo s jedne strane u pravu. On nije razmatrao situaciju u kojoj ljudska sujeta bezgranično podiže vrednost dijamanta. Postoji veliki broj stvari za koje treba veoma mnogo rada, ali ljudi te stvari niti koriste niti će u njih da ulože svoj novac. A u dijamant ulažu veoma mnogo novca jer je on, na ženskom vratu ili okačen na žensko uvo, vrlo lep ukras, iako je cvet koji toliko malo košta lepši ukras od najskupljeg dijamanta. Očigledno da se ovde radi o nečem bezgranično subjektivnom što Karl Marks nije bio u stanju da objasni, jer je on tu subjektivnu dimenziju odbacio. U ovom slučaju radi se o ponosu, o iskazivanju bogatstva, iskazivanju prestiža. Ljudi čak prave savršene imitacije dijamanata – pa gotovo нико ne može da razlikuje veštačku ogrlicu od one koju sačinjavaju pravi dijamanti – kako ne bi pretrpeli veliku štetu ako takvu ogrlicu neko ukrade. I ovde se više radi o prestižu nego o ukrasu. Ogrlica od pravih dijamanata, basnoslovne vrednosti, drži se u sefu, a na vratu se nosi ogrlica čiju imitaciju нико ne može da otkrije. Sve ovo govori da nije samo „zgrušani ljudski rad”, ljudski rad mimo konkretnoga rada ili samerljivi ljudski rad koji je izgubio konkretno svojstvo, osnova vrednosti, nego da postoji i njena subjektivna strana.

Marks piše: „...količina rada utrošenog za vreme proizvodnje neke robe određuje njenu vrednost...“⁹³ Rekli smo da je to samo mogućnost vrednosti, a ne i celokupna istina da je količina rada utrošena u neku robu njena vrednost. Marks je ubeđen da je to jedini izvor vrednosti. Po njemu je ljudski rad

jedini izvor vrednosti. Marks zatim dolazi do kategorije društveno potrebnog rada, tvrdeći da je ta „zgrušana avetinjska predmetnost rada“ poput Spinozine⁹⁴ supstancije, a da je društvo odredilo koliko je za određenu robu potrebno rada. Loš proizvođač može da potroši više rada i imaće skuplji proizvod. Taj proizvod, međutim, neće moći biti potvrđen na tržištu. Prema Marksu, društveno potreban rad određuje radno vreme koje je potrebno za izradu nekog proizvoda. Opet se radi o čisto kalkulativnoj kategoriji.

Mnogi teoretičari su smatrali, a mnogi i dan-danas smatraju da socijalizam Karla Marks-a nema nikakve zasluge u razvoju ljudskog društva. Mi ne mislimo tako. Velike su Marksove zasluge na mnogim poljima, ali u pomenutom se ne možemo složiti s njim. Društveno potreban rad je samo jedna, i to objektivna strana vrednosti. Pitanje je ko određuje da li je taj rad uložen u određeni proizvod društveno potreban i da li uopšte postoji društveno potreban rad. U formulaciji „društveno potreban rad“ problem se krije iza pojma društveno. Da li društveno može značiti i državno? „Društveno potreban rad“, piše Marks, jer ne priznaje subjektivnu stranu u kojoj kupac svojom voljom određuje vrednost nekog proizvoda, nego govori samo o objektivnoj strani. To je kao kad se u krivičnom pravu uopšte ne razmatra karakter ličnosti onoga kome se sudи, nego samo objektivna strana krivičnog dela. Kao što i Hegel u filozofiji prava govori o krivici. Pri tome se razmatra samo objektivna strana krivičnog dela: – Jesi li ti ukrao? – Jesam. – Jesi li ukrao toliko pod ovim uslovima? – Jesam. – Ne postoji subjektivna strana, nikoga ne interesuje ko si i zašto si to uradio. Slično je i kod Marks-a kod koga je prisutna samo objektivna strana robe. Ta objektivna strana robe je ljudski rad koji postaje društveno potreban rad.

Očigledno je da je kod Hegela i Marks-a na delu isti stav. Mora se reći da je ovo stvar epohe u kojoj je Marks delovao, jer je trebalo mnogo vremena da protekne kako bi se došlo do saznanja i kako bi se prihvatile subjektivnost čoveka, pojedinca. Kao što je u krivičnom pravu svaki čovek različit, on je i kao

kupac roba različit. Gde je tu onda čovekova sloboda, šta će on uopšte tu i zašto kupuje? Ako je vrednost robe isključivo ljudski rad, čemu služi potreba da se kupuje – to je nepotreban posao. Zašto neko nosi plavu, a ne crvenu košulju? Sviđa mu se plavo... To je taj subjektivni momenat koji je kod Marks-a izgnan kao što je nekad bio izgnan u krivičnom pravu.

Sledeća Marksova tvrdnja glasi da bi:

„veličina vrednosti neke robe bila postojana, to jest stalno jednaka, kada bi radno vreme potrebno za njeno proizvođenje ostalo stalno jednako. Ali se ovo poslednje menja sa svakom promenom u proizvodnoj snazi rada. Proizvodnu snagu rada određuju razne okolnosti, između ostalog prosečni stupanj umešnosti radnika, stupanj razvitka nauke i njezine tehnološke primenljivosti, društvena kombinacija procesa proizvodnje, obim i delotvornost sredstava za proizvodnju i prirodni uslovi.“⁹⁵

Pomenimo opet primer dijamantata. „Dijamanti se retko nalaze u zemljinoj kori i stoga njihovo nalaženje staje prosečno mnogo radnog vremena. Iz ovoga izlazi da oni u malenom obimu predstavljaju mnogo rada.“⁹⁶ To je Marksovo tumačenje činjenice da su dijamanti skupi i u tome on nimalo nije odmakao od Adama Smita. „Neka stvar može biti upotrebljiva vrednost a da ne bude vrednost. To je onda kad se njena korist po ljude ne postiže radom. Takvi su vazduh, neobrađivano tlo, prirodne livade, drvo što divlje raste itd.“⁹⁷

Marks objašnjava dvojaki karakter rada predstavljen u robama. On govori o korisnom radu i nekorisnom radu, a zatim dolazi do kategorije novca, do relativnog oblika vrednosti itd. Na kraju, Marks govori o fetiškom karakteru robe, čime se završava prva glava *Kapitala*. Pre objašnjenja Marksovog shvatanja fetiškog karaktera robe i njegove tajne, treba se prisjetiti četiri momenta njegovog tumačenja procesa rada. Ti momenti su: predmeti rada, rad sâm, sredstva za rad i proizvod rada. Proizvod rada je roba. Marks tvrdi sledeće: predmet ra-

da je sirovina. Sirovina je nešto zatečeno, nešto što može biti potpuno neobrađeno, delimično i vrhunski obrađeno, ali je zatečeno. Ona ima svoju vrednost i to je zajednička vrednost, pa je, prema tome, neutralna. U tumačenju pojma sirovine kod Marks-a se krije jedan stari odnos prema načinu ostvarivanja prihoda, konkistadorski odnos prema prihodima: stav da je sirovina zatečena. Sirovina ne mora biti samo zatečena, ona se i pravi, proizvodi. Izuzetno je značajno pod kojim uslovima se sirovina preoblikuje i čija je ona svojina. Marks, tumačeći sirovinu kao nešto što je zatečeno, tvrdi da je rad najvažniji, jer se radom određena sirovina preoblikuje. Radnik koristi sredstva za proizvodnju i njima preoblikuje tu svojinu – sirovinu, i kao svrha svega dobija se proizvod u kome je sadržan ljudski rad. Ovde se veoma jasno vide već pomenuta četiri Aristotelova uzroka. Roba je ono što ima vrednost. Odakle vrednost proizvodu rada? Ta vrednost potiče iz tri elemenata: sirovine, rada i sredstava za rad. Karl Marks tvrdi da je rad isključivi otac vrednosti, da ona proizlazi jedino iz ljudskog rada. Postavlja se pitanje: da li je i sâm ljudski rad roba? Marks potvrđno odgovara na njega. Poslodavac kupuje radnu snagu, koja poseduje svoje specifičnosti. Radna snaga je roba posebne vrste, zato što je to jedina roba koja daje veću vrednost svojom upotrebom. Druge robe, kada ih upotrebljavamo, donose manju vrednost. Samo nam ljudski rad, po njemu, odnosno radna snaga, donosi veću vrednost kada je upotrebljavamo.⁹⁸

I u vezi sa pitanjem rada Marksa interesuje isključivo njegova objektivna strana. Objektivna strana rada je za njega radna snaga. Marks se najviše od svega „ogrešio“ o sredstva za rad. On apsolutno nije video subjektivni momenat tehnike. Po njemu, sredstva za rad su u velikoj meri neutralna. Marks je u to vreme živeo u najnaprednijoj zajednici na planeti, u Velikoj Britaniji. U Londonu je gledao najrazvijeniji proces koji se odigravao na planeti, ali se tu, ipak, još uvek radilo o čistoj industrijskoj proizvodnji, u kojoj su mašine imale objektivnu vrednost. Bilo je potrebno kupiti mašinu, staviti je u pogon, naba-

viti sirovine, zaposliti određen broj radnika, da bi se dobio određeni proizvod. Marks nije uspeo da uoči subjektivnost tih mašina i činjenicu da one same po sebi daju vrednost, nezavisno od ljudskog rada. On se žestoko suprotstavlja snazi tehnike, ali je ipak video njenu beskonačnu dimenziju. Tehnika je sama po sebi najbitniji momenat procesa rada. Tehnika, a ne ljudski rad, koji se vremenom, razvojem tehnike, sveo na kontrolni rad, na naučni rad. Govoriti danas o konkretnom ljudskom radu kao osnovnoj vrednosti veoma je teško, neobično, i gotovo nemoguće.

Iz stava da radna snaga jedina daje vrednost nekom proizvodu, Karl Marks dolazi do teorije eksplatacije. Pošto radna snaga daje veću vrednost nego što ona sama vredi, kapitalista, po Marksu, uvek plaća radnu snagu manje nego što ona zaista vredi. Tu se Marksova teorija eksplatacije suočava sa nepremostivim problemima, jer njegova konstatacija o eksplataciji koja se vrši nad radnikom apsolutno ne stoji. Problem je, dakle, u objektivnoj strani vrednosti, u tome što roba, po Marksu, ima vrednost samo kao objektivna strana vrednosti, samo kao rad. Kod Marksа nedostaje razmena, koja takođe proizvodi vrednost. Ceo proces rada daje vrednost, a ne samo momenat rada kao što je mislio Karl Marks, koji je rad sveo isključivo na njegovu objektivnu stranu, na radnu snagu.

Marksova teorija eksplatacije, koja govori o tome da iz rada proizlazi radna snaga, iz radne snage proizlaze klase, dovodi do teorije klase, klasne borbe, itd. Početni stav je osnovni problem Marksove teorije. Taj problem je proizveo čuda socijalizma.⁹⁹

Sve posledice proizlaze iz posmatranja samo objektivne strane celog problema. Ko je nosilac društvenoga rada? Ko meri društveni rad? Kod Marksа se meri opšta volja, pošto nema individualne subjektivne volje, odnosno razmene. On je izbacio razmenu iz svog razmatranja. Kod Hegela, u odeljku o građanskom društvu njegovih *Osnovnih crta filozofije prava*, možemo uočiti iste ove tendencije koje je Marks doveo do kraja. I Hegela interesuje pre svega objektivna strana. Nije mogao

Hegel „preleteti“ preko svoje epohe, kao ni Karl Marks, tako da su obojica zaboravili na subjektivnu stranu problema.

Tek sada možemo razmatrati završetak prve glave *Kapitala*, čuvenu Marksovou tezu o fetiškom karakteru robe i njegovoj tajni. Nema verovatno nijednog Marksovog teksta o kom je više pisano i koji je tumačen na različitije načine. Fetiš je predmet koji se u nekim plemenima i narodima smatra nosiocem viših, čarobnih moći, i koristi se pri bajanju, pri ritualu primativne religioznosti. Taj predmet pri bajanju dobija svoju svrhu, jer se koristi tako da se pojavljuje kao navodni izvor „nečega“, stvarajući utisak kao da se ono „nešto“ napravilo i proizvelo. Takav predmet ili sredstvo, koji koristi vrać u svojim magijskim obredima, u očima vernika sam po sebi postaje proizvođač. Sam predmet ili sredstvo je subjektivna stvar. Nekad će fetiš doneti kišu, a nekad lepo vreme; sredstvo postaje sama svrha.

Spominjanje fetiškog karaktera robe očigledno upućuje na to da je neko sredstvo postalo samo sebi svrha. Karl Marks kaže da na prvi pogled „*roba izgleda kao stvar sama po sebi razumljiva, trivijalna. Iz njene analize izlazi da je ona veoma vrataska stvar, puna metafizičkih domišljanja i teoloških mušica. Ukoliko je ona upotrebljena vrednost, nema na njoj ničega misterioznog, bilo da je posmatram sa stanovišta da svojim svojstvima zadovoljava ljudske potrebe, ili da ta svojstva dobija tek kao proizvod ljudskog rada. Očigledno je da svojom delatnošću čovek menja oblike prirodnih materija...*“¹⁰⁰ To znači da upotrebljena vrednost robe, kada je roba stvarna, nema u sebi ništa misteriozno, jer ona zadovoljava potrebe za koje je namenjena. Marks to, međutim, ne interesuje, jer on smatra da se bilo koji rad, čim istupi kao roba, pretvara u natčulnu stvar:

„...mistični karakter robe ne potiče iz njene upotrebljene vrednosti. On isto tako ne potiče ni iz sadržine odredaba vrednosti. Jer, prvo, ma koliko različiti i bili korisni radovi ili proizvodne delatnosti, fiziološka je istina da su oni funkcije čovekova organizma... Iz čega onda potiče zagonetni karakter izvora rada čim uzme oblik robe? Očevidno iz samog ovog

oblika. Jednakost ljudskih radova dobija konkretan oblik jednake predmetnosti vrednosti proizvoda rada, merenje utroška ljudske radne snage njegovim vremenskim trajanjem dobija oblik veličine vrednosti proizvoda rada, naponsetku, uザjamni odnosi proizvođača, u kojima se potvrđuju društvene odredbe njihovih radova, dobijaju oblik društvenog odnosa proizvoda rada. To znači da se tajanstvenost robnog oblika sastoji prosto u tome što on ljudima društvene karaktere njihova vlastita rada odražuje kao karaktere koji objektivno pripadaju samim proizvodima rada, kao društvena svojstva koja te stvari imaju od prirode, a otuda im i društveni odnos proizvođača prema celokupnom radu odražuje kao društveni odnos koji izvan njih postoji među predmetima.“¹⁰¹

Marks tvrdi da se istina robe nalazi isključivo pre razmene, a kad uđe u svet razmene, na tržište, ona postaje društvena. Tu je u temelju locirano građansko društvo. Proizvođač – Marks govori o proizvođaču – misli da je ta vrednost na tržištu, da ta vrednost pripada robi sama po sebi od početka, a ne vidi – smatra Marks – da je to u stvari društveni odnos. Sada se opet pojavljuje samo objektivna strana, ali sada strana procesa rada u kome je rad nosilac vrednosti. Zašto se proizvod tada smešta u područje razmene? Proizvod stiže na tržište i time dobija neku vrednost. Po Karlu Marksu, ta vrednost koju je proizvod dobio jeste društvena vrednost, to jest posledica nečega. On i dalje ne poštaje sferu razmene, ne poštaje sferu tržišta, nego vidi samo jednu, objektivnu vrednost robe, što znači da nema one njene suprotne, subjektivne strane.

Marks tvrdi da je ta subjektivna strana robe fetiška. To je lažna strana, smatra on, jer se po njemu radi o postvarenju čoveka. Taj stav se ne može prihvati.

5. **GRAĐANSKO DRUŠTVO¹⁰²**

U delu¹⁰³ o fetiškom karakteru robe – kako piše Marks – „toj čulnoj stvari“ – u osnovi se radi o odnosu političke države i građanskoga društva, tačnije građansko-ekonomskog društva. Marks razmatra šta se dešava sa robom u građansko-ekonomskom društvu. S jedne strane, tu imamo odnos čoveka prema stvari, u kome je roba svedena na svoju upotrebnu vrednost. Taj odnos čoveka prema stvari za Marks-a je potpuno jasan, ali odnos čoveka prema robi je sasvim drugačiji, pošto roba, po Marks-u, dobija naspram čoveka potpunu samostalnost, svoj samostalni razvitak, svoju vrednost, i to sama po sebi, mimo ljudskog rada. Roba se ovde pojavljuje kao nešto samostalno i odvojeno od ljudskog rada, a Marks tvrdi da je ona isključivo proizvod ljudskog rada.

Fetiški karakter robe sastoji se u tome što se ispod termina roba kriju međuljudski odnosi. Neko je određeni proizvod napravio, neko ga prodaje, neko ga kupuje po datoј ceni, neko dobija najamninu zato što radi, a neko za svoj rad dobija profit. Sve se to krije iza ekonomskog oblika robe. Marks tvrdi da se u građansko-ekonomskom društvu ta velika zbirka roba čini kao potpuno samostalna, a iza nje se kriju društveni odnosi. To je njegova osnovna teza.

Da bi se „skinuo“ taj fetiški karakter robe mora doći do sve-sne intervencije u građansko-ekonomskom društvu. Ta svesna intervencija oslobađa rad od maglovitog oblika robe, on se pojavljuje kao čist, odnosno roba se pojavljuje kao proizvod ljudskog rada i tako se distribuirala.

Marks, na kraju, tvrdi:

„Proces društvenog života, odnosno proces materijalne proizvodnje, skinuće sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom svesnom planskom kontrolom. Ali ovo zahteva takvu materijalnu osnovicu društva ili takav niz materijalnih uslova egzistencije koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne istorije razvjeta.“¹⁰⁴

Ta možda najcitatnija rečenica iz celog Kapitala sadrži u sebi dva stava koji u potpunosti određuju Marksov misao. Govoreći o procesu društvenog života, Marks misli na ekonomsko-građansko društvo. Po njemu, građansko ekonomsko društvo će funkcionišati tako da ga osnovne antinomije – to je taj „mistični, magloviti veo“ – ne razdiru i ne rasturaju onda kada *proces materijalne proizvodnje, kao proizvod slobodno udruženih ljudi, bude stajao pod njihovom planskom kontrolom*. Planska kontrola je politika, a svrha cele Marksove teorije je obezbeđenje mogućnosti da politička zajednica kontroliše građansko-ekonomsko društvo. On traži da politička zajednica do kraja kontroliše ekonomsku sferu i smatra da ta ekomska sfera sama po sebi ne može da opstane u građanskom svetu i da će dovesti do njegove propasti. Zbog toga je potrebno da politička svest i politička volja intervenišu u građansko-ekonomskom društvu, jer ono samo ne može da opstane. To je prvi stav. Drugi stav odnosi se na zahtev za takvom materijalnom osnovicom društva ili *takvim nizom materijalnih uslova egzistencije koji su i sami opet samonikao proizvod bolne i duge istorije razvjeta*. S njim se sve premešta u daleku budućnost. Drugim rečima, to će se desiti onda kada dođemo do te pretpostavljenje ekomske osnove. To je osnovni Marksov stav.

Marks se protivio ideji liberalizma i Adama Smita koji je bio ubedjen da građansko ekonomsko društvo funkcioniše samo po sebi, da ono ima u sebi već ugrađene regule koje mu

omogućavaju da suzbija svoje osnovne antinomije. Osnovna antinomija građanskog ekonomskog društva je gomilanje bogatstva na jednoj strani, a siromaštva na drugoj, što je za društvo neizdrživo. Adam Smit smatra da se to gomilanje siromaštva na jednoj i gomilanje bogatstva na drugoj strani može regulisati na dva načina: samim regulativama u okviru građanskoga društva ili jednom delikatnom intervencijom države koja nije protivna liberalnoj političkoj ideji – poreskim sistemom. Odgovarajućim sistemom poreza oporezuje se prekomerno bogatstvo i usmerava se u dalji proces proizvodnje.

Stav Karla Marks-a je potpuno suprotan Smitovom. Marks je napisao golemu trotomnu knjigu *Kapital*, a izostavio je poreze. On ne vidi funkciju države u poreskom sistemu, i ne zapreža potrebu za intervencijama države kroz poreski sistem u građanskom društву. To je za njega apsolutno nebitno. On misli polovinom XIX veka, u vreme kad su se dešavale neprekidne ciklične krize. I danas bismo imali neprekidne ciklične krize kad država ne bi intervenisala u ekonomskim pitanjima. Od Ruzveltovog *Nju dila*, jedna od osnovnih ekonomskih funkcija države upravo je anticiklična delatnost. Država interveniše ekonomskom politikom, tačnije fiskalnom politikom – porezima, punjenjem budžeta.¹⁰⁵

Marks zastupa stav da građanski svet nema mogućnosti da svesno interveniše u građanskom društvu, a građansko društvo sámo nije dovoljno kako da reši svoju osnovnu antinomiju. Zbog toga odatle direktno proizlazi teorija revolucije. Revolucija je nužna zato da bi se osvojila politička država i da bi se onda iz takve političke države, socijalističke ili komunističke, intervenisalo u sferi građanskog ekonomskog društva. Iz stava da je građansko društvo nesposobno da sámo reši svoje antinomije i da nema snage u građanskom svetu koja može da interveniše, Karl Marks direktno razvija teoriju revolucije i stav koji će biti poznat kao socijalistički način proizvodnje.¹⁰⁶

Prema Marks-u, ekomska sfera mora biti pod svesnom planskom kontrolom, koja traži potpunu intervenciju države u ekonomskoj sferi. Marks nije mogao da dozvoli slobodu gra-

đanskog ekonomskog društva. U vreme kad je pisao svoja dela dominantni ekonomski nazori bili su vezani za liberalnu koncepciju i mnoge njegove ideje su tada zaista predstavljale nešto sasvim novo i do tada nepoznato. On je, za razliku od liberala, na velika vrata uveo državnu intervenciju o kojoj do tada u ekonomiji nije uopšte razmišljano, niti je ona smatrana iole vrednom da se o njoj raspravlja. Karl Marks je zbog toga, može se reći, mislilac dvadesetog veka, jer je ceo dvadeseti vek protekao u političkim idejama i ekonomskim koncepcijama jake države. Dvadeseti vek je vek države. Socijalizam, nacionalsocijalizam, fašizam, država blagostanja, socijaldemokratija, socijalna država – sve uticajne političke ideje dvadesetog veka podrazumevaju državnu intervenciju u ekonomiji. Čak i u Americi nakon velike krize i *Nju dila*. I nakon osamdesetih godina prošlog veka, sa neoliberalizmom, i dalje se zadržava koncept državne intervencije u ekonomiji. Prema tome, u dvadesetom veku, od Prvog svetskog rata do danas, do poslednjih godina, uključujući i početak ovog veka, državna intervencija se pojavljuje kao ekonomска nužnost. Prvi koji je to zaista shvatio bio je Karl Marks, mada je on takvu intervenciju vezao za daleku budućnost.

Marks nije smatrao da građanska politička država može da uredi osnovne antinomije građanskog ekonomskog društva. Mislio je da je ona za to nesposobna. To je njegovo ograničenje, jer je ona i više nego sposobna za to regulisanje. Ona interveniše na razne načine u građanskem ekonomskom društву. Adam Smit je to video i zbog toga je objašnjavao poreski sistem, odnosno fiskalnu politiku države i njenu važnost. Poreski sistem je i dan-danas osnovni momenat intervencije u građanskem ekonomskom društву. Smit je u svojim razmatranjima o poreskom sistemu objašnjavao razne funkcije poreza. Osnovna funkcija poreza, po Adamu Smitu, jeste ekonomika; porezima se usmeravaju ekonomski tokovi. Novac koji stoji i koji se ne ulaže u novu proizvodnju ili u neke druge oblasti treba oporezovati, za razliku od novca uloženog u stvaranje nove vrednosti, koji ne treba oporezivati.

Porez ima i svoju socijalnu (skrbničku) funkciju. Porezima se oporezuju oni koji imaju, a ne oni koji nemaju, ali ne na način Robina Huda koji otima bogatima da bi dao siromašnima. Još je Aristotel znao da bogati i siromašni moraju da daju isti doprinos za funkcionisanje polisa. Kao što Aristotel objašnjava u *Politici*: bogatih je malo, a siromašnih mnogo. Nek daju isto pa će to biti pravedno. Zato što je siromašnih mnogo, nek daju istu sumu kao i bogati.

Naravno, postoje i drugi momenti intervencije države u ekonomskom građanskom društvu. Po našem sudu, Karl Marks je dao manje u ovom pogledu od Adama Smita i Hegela. Hegel je jasno video, za razliku od Adama Smita, da građansko ekonomsko društvo ne može samo regulisati svoje antinomije.¹⁰⁷ On je video još nešto što Smit nije htio da vidi: uočio je da građansko ekonomsko društvo stvara i ološ,¹⁰⁸ odvajajući ljude od blagodeti građanskog društva, od blagodeti obrazovanja. Nabrajajući, Hegel na kraju piše da takvo društvo ljude odvaja čak i od utehe religije,¹⁰⁹ Ljudi koji nisu vlasnici, nego su samo najamnici – najamna radna snaga koja zavisi od svoga rada, a tim radom ne može sebe da prehrani – polako postaju ološ, nezainteresovani ni za šta, neobrazovani i tupi. Građansko društvo stvara takvu vrstu ljudi. Hegel smatra da se ta osnovna antinomija građanskog društva, s jedne strane siromaštvo, a s druge bogatstvo, može amortizovati na dva načina. Prvi način je imperijalizam, kako bi se antinomija isterala izvan zemlje i prebacila na narode nižeg ili nikakvog istorijskog razvoja, na kolonije. To se zaista i dešavalo u celom devetnaestom veku, sve do Prvog svetskog rata.

U devetnaestom veku je zabeležen veliki porast industrije i populacije. Stanovništvo se uvećalo kao nikada pre toga u ljudskom rodu. Nikad nije zabeležena takva demografska eksplozija kao u devetnaestom veku. Ne radi se o tome da se rđalo više dece nego ranije, nego ih je daleko manje umiralo zbog primene novih higijenskih mera.¹¹⁰ Demografska eksplozija se dešava u celoj Evropi i u Americi, pa se to mnogo-brojno stanovništvo amortizuje tako što njegovi veliki delovi

odlaze u kolonije. Velika Britanija je prva ušla u industrijsku revoluciju i prva doživela demografsku eksploziju, pa je i prva počela sa ovakvim načinom amortizacije povećanog broja stanovništva. Holandija je, takođe, kao velika kolonijalna sila, odmah nakon Britanije počela da primenjuje isti metod. Stanovništvo se selilo i smanjivalo demografsku napetost. Ekonomski momenat je sledeći: kolonije su izvor sirovina, s jedne strane, a s druge strane sva industrijska roba u kolonije stiže iz centrale, tako da su kolonije značajan potrošač materične države. Kolonije su se, s jedne strane, pojavljivale kao proizvođači sirovina, a, s druge strane, sve što bi zaradile na prodaji sirovina, začina, žita i svega ostalog, isporukama centrali, odmah se kompenzovalo industrijskom robom koja je dolazila iz centrale i kojom se ostvarivao veliki profit. To je logika imperijalizma.

Imperijalni momenat građanskog društva – koji ono u sebi ima – nije slučajan, on je dat u samom pojmu građanskog društva, s obzirom na to da pomoću njega ono rešava svoju osnovnu antinomiju. Autor ovih predavanja je u jednom tekstu napisao da je za britanski imperijalizam zaslužnija londonska sirotinja nego londonska aristokratija, budući da londonska sirotinja postavlja problem koji ne može da se reši u okviru Londona, te zbog toga nužno dolazi do imperijalne politike britanskih vlada. Problem one strašne sirotinje koju je britansko građansko društvo neprekidno stvaralo (npr. *East End*) rešavan je, između ostalog, i na pomenuti način. To je važan momenat koji je još Hegel uočio.¹¹¹

Drugi momenat – koji je Hegel smatrao dominantnim – bio je skrbnički, to jest socijalni momenat. Hegel je to podveo pod policiju i njene aktivnosti.¹¹² U Hegelovo vreme, pa i danas, kod Nemaca se pod policijom smatralo nešto daleko šire od administrativnog policijskog organa kod nas. Svrha policije je zaštita ljudi, naročito kroz preventivno delovanje. Slična funkcija policije postoji donekle i u Engleskoj. Kod nas je važeći francuski model, koji policiju posmatra samo administrativno, kao deo države koji se, pre svega, brine o fizičkoj zaštiti ljudi

i imovine. U Nemačkoj i Velikoj Britaniji ta funkcija je nešto drugačija i šira, pa iskustveno obuhvata i državnu intervenciju, starateljski (skrbnički) momenat. Na određeni način se štite siromašni, što je moguće do izvesne granice. Preko te graniče takva zaštita postaje opasna, zato što princip građanskog društva nije milosrđe. Princip građanskog društva je rad. Prema tom principu, svako treba da ima nešto na osnovu svoga rada, a ne zato što mu neko daje i poklanja. Treba podsetiti na mesto rada u protestantizmu. Za protestante je prosjačenje neprihvatljivo.¹¹³ Milosrđe je ponižavanje. Ne treba se na takav način brinuti o pojedincu, nego mu treba dati šansu da zarađi – to je princip građanskog ekonomskog društva, a ne milosrđe. Samo do određenog momenta se u građanskom društvu može trpeti takva starateljska (skrbnička) pozicija, socijalna funkcija državne intervencije.

Hegel tvrdi kako samo građansko društvo stvara oblike koji su skoro državni.¹¹⁴ To je korporacija, odnosno korporativni oblik udruživanja ljudi. Korporacija može biti ekomska, a može izlaziti iz ekomske sfere i značiti udruživanje, udruženje ljudi. To udruženje može biti sindikat (najpoznatije korporativno udruženje je sindikalno organizovano), a može biti i kompanija. Po korporativnom principu je organizovana i mafija – to je mafijaška korporacija ili organizovani kriminal. Organizovana je i katolička crkva. Svaka crkva je korporativna organizacija.

Korporativno organizovanje obeležava dobrovoljan ulazak u određenu organizaciju, prihvatanje njenih pravila i poistovećivanje sa tom organizacijom koja brine o svojim članovima. To može biti crkva, može biti mafija, može biti sindikat, može biti nevladina organizacija... Dobrovoljan ulazak u neku organizaciju građanskog ekonomskog društva podrazumeva da ne postoji prinuda pojedinca kao građanina da stupi u neko udruženje iako to ne želi. Niko nikoga ne prisiljava da bude član sindikata; to se događa jedino u državama potpune državne intervencije, gde postoje, na primer, državni sindikati. Samo tamo pojedinac *mora* biti član sindikata, a u građan-

skom ekonomskom društvu pojedinac može biti član sindikata, ali i ne mora.¹¹⁵

Pogledajmo mafijašku organizaciju, pogledajmo filmove *Kum I*, *Kum II*... Tu se radi o etničkom povezivanju, o tome da se jedna etnička zajednica povezala u obliku organizovanog kriminala. Italijani u Americi dobrovoljno ulaze u takvu organizaciju, bolje reći načelno dobrovoljno.

I u religijsku zajednicu se dobrovoljno uključuje. Vernik se postaje svojom voljom, a ne rođenjem. Beba nema nikakva religijska obeležja. Tek kasnije, vremenom, pojedinac postaje vernik ili nevernik. Ni tu niko nikoga ne primorava da bude pripadnik određene religijske zajednice. Pojedinac dobrovoljno pripada određenoj zajednici koja se o njemu brine.

Dobrovoljnost je bitan momenat korporativnog udruživanja i najviše je izražena u sferi rada u kojoj se pojavljuje kompanija kao korporacija. Kompanija je veliko preduzeće za koje je pojedinac vezan – doduše najamnim odnosom – i u kome vlasnici korporacije plaćaju zaposlenima za njihov rad. Oni se o svojim zaposlenima brinu i na druge načine. Korporacija je velika porodica. Radeći u određenoj korporaciji pojedinac postaje deo organizacije koja brine o njegovom zdravlju, o školovanju njegove dece, o njemu samom; a on je tu na osnovu svog slobodnog izbora.

Polako dolazimo do države i postavljamo pitanje: gde je najveća dobrovoljnost? U državi. U pravljenju zajednice. To je dobrovoljnost na lokalnom nivou. Pojedinac može da pripada određenoj lokalnoj zajednici, ali svojom vlastitom odlukom može i da se preseli, pa na taj način može da menja svoje prebivalište. Lokalna zajednica, odnosno lokalna samouprava ili lokalna država ima još uvek u sebi elemenat dobrovoljnosti, a ne isključivo elemenat obaveznosti što je odlika centralne države. Lokalna zajednica u sebi zadržava jedan elemenat korporativnosti, organizovanjem na lokalnom nivou i rešavanjem konkretnih pojedinačnih problema. Pojedinac pripada određenom krugu, brine o drugima, a drugi brinu o njemu, što i jeste svrha lokalne samouprave.

Centralističke države, države problematičnih političkih ideja – socijalističke i konzervativne – ne shvataju lokalnu samoupravu, nego smatraju da centralna država prebacuje na njih samo pojedina ovlašćenja. Tu se radi o zanemarivanju principa supsidijarnosti, odnosno načela da se ono što se može uraditi na lokalnom, nižem nivou, i obavlja na tom nižem nivou. Ono što ne može da se obavi na nižem, prepušta se višem nivou. To je princip liberalizma u organizaciji države. Ako pojedinac može na nivou zajednice, kojoj pripada kao građanin sa prebivalištem, da rešava određen komunalni problem (na primer, problem iznošenja smeća, zdravstvene zaštite u mesnoj bolnici, obavljanja religioznih obreda u mesnoj crkvi), on to i treba na tom nivou da čini. U osnovi, liberalističko načelo supsidijarnosti u sebi krije iskustvo starog društvenog ugovora. Društvena zajednica i politička država počivaju na principu slobodnog udruženja ljudi, na njihovoj slobodno izraženoj volji, a taj princip se ostvaruje na ovom najnižem nivou.

Korporativni momenat je onaj u kome građansko ekonomsko društvo organizovano dobija političku formu, jer se pojavljuje princip pripadnosti, opštosti, što sa sobom donosi narоčito kompanija kao oblik organizovanja. Interesantno je da je to Hegel video iz Berlina 1818. godine, a Karl Marks nije iz Londona 1870. Marks je tvrdio da u ekonomskoj sferi uopšte nema slobodnog udruživanja. Ako se dozvoli takav čin slobode, po njemu je to čin samovolje. Marks je zastupao stanovište da bi, kad bi se građansko ekonomsko društvo pustilo da se sámo i neometano razvija, nužno došlo do cikličnih kriza i do njegovog raspada, što bi dovelo do nepodnošljive antinomije siromaštva i bogatstva. Po Marksu, tek onda svesno kontrolišemo građansko ekonomsko društvo ako političkom akcijom intervenišemo unutar njega, rasturimo tržište, sve postavimo kao društvenu, državnu narudžbinu i državni oblik proizvodnje. Tek tada roba gubi svoj fetiški karakter. To, međutim, po Marksu, ne može da uradi građanska država, nego tek ona država koja će doći u budućnosti, a to je socijalistička država.

Marks ne vidi mogućnost korporativnog udruživanja ljudi. U drugom tomu *Kapitala*, kada razmatra kompanije, on piše o prevazilaženju kapitalizma u okviru samog kapitalizma. On smatra da se tu radi o prevazilaženju kapitalizma u okviru kapitalizma, ali ne i o istinskom prevazilaženju kapitalizma, nego o korporativnom organizovanju građanskog društva. Njegove kategorije ne otključavaju građansko društvo; on je prema njemu nasilan.

Iza Marksove osnovne ideje krije se državna intervencija, tačnije država. To je pozicija etatizma. Zato govorimo da i kustvo socijalizma nije proisteklo iz samog Karla Marks-a. Marks-a je Lenjin vrlo dobro shvatio. Čak je *Nova ekonomski politika* – NEP, Lenjinovo delo, protivno učenju Karla Marks-a. Ne radi se o tome da Marks nije razumevan. Razumeli su boljševici i te kako njegovu postavku da je osnova državna intervencija u ekonomskoj sferi.

Kod Marks-a, ipak, nema reči o korporacijama kao o slobodnom udruživanju. Hegel je to video šezdeset i više godina pre nego što je Marks pisao svoja najznačajnija dela. Da li Marks to nije mogao ili nije htio da vidi? Radi se o tome – što je već pokazano na principu podele procesa rada – da je on radnu snagu postavio kao jedini izvor viška vrednosti. Ako je radna snaga jedini izvor viška vrednosti, onda je razumljiva teorija eksploracije, i Marks je svoju teoriju dosledno izvodio. Kod njega je, međutim, već prva postavka problematična, a na njoj se gradi sve ostalo.

Kejnz je utvrdio da se država pojavljuje ne samo kao spoljašnji regulator, kao što smatra Karl Marks, nego se pojavljuje i kao suštinski elemenat građanskog ekonomskog društva. Država se, po Kejnzu, pojavljuje i kao vlasnik, što znači da država sama po sebi nema samo političku funkciju koja će intervencijom biti realizovana u ekonomskom građanskom društву, nego se i sama pojavljuje kao jedan deo građanskog društva. Država se ne pojavljuje samo kao spoljašnji regulator, nego i kao vlasnik i ulazi unutra i svojom, državnom svojinom, deluje iz samog građanskog ekonomskog društva, iz njegove

unutrašnjosti. U delu o istorijskom razvoju kapitalizma objašnjava se šta se desilo sa američkom privredom posle *Nju dila*,¹¹⁶ i da je vojni, militaristički sektor apsolutno nužan za nju i dan-danas. To je strateški momenat koji „vuče napred“. To je epoha tzv. državnog kapitalizma, u kojoj se država pojavljuje kao vlasnik.

Država i tada, naravno, zadržava i sferu spoljašnje intervencije. U situaciji kad je pre dvadesetak godina Krajsljer, treći proizvođač automobila u Americi, bio pred stečajem, Reganova¹¹⁷ administracija je intervenisala da on ne propadne. Po svim liberalnim pravilima država nije trebalo da se meša. Ona, međutim, interveniše i spasava Krajsljer svojim novcima i upravljanjem. Spasila ga je zbog poremećaja koji bi nastao u celokupnoj američkoj automobilskoj industriji ako bi Krajsljer propao. Drugi momenat državne intervencije je socijalni problem, jer bi mnogo ljudi ostalo bez posla – gotovo ceo Detroit. Pored toga, Krajsljer je i proizvođač vojne opreme, tenkova...

Državna intervencija u privredi obavlja se na još jedan delikatan način – bankarskim sistemom koji uključuje i monetarnu politiku. Princip liberalizma postojao je za vreme Endrua Džeksona¹¹⁸ u Americi, polovinom XIX veka, kada je svaka banka mogla da emituje novac, pa su u opticaju bili dolari raznih vrsta. Važno je bilo da se novčanica zove dolar: *Misisipi benk* pravi jednu vrstu dolara, *Misuri benk* drugu. Svi građani su mogli da biraju hoće li uzeti dolar jedne ili druge banke. Ako bi neka banka propala, njen dolar bi se automatski pretvorio u običan bezvredni papir. To je bio princip ekstremnog liberalizma koji je bio dominantan u to vreme. Država uopšte nije brinula o monetarnom sistemu. Vremenom su SAD ipak prihvatile drugačije rešenje, izvršile centralizaciju i zadužile federalnu državu da brine o monetarnom sistemu.

Bankarski sistem je složen i interesantan mehanizam. Banka predstavlja korporaciju, oblik u kome pojedinac svesno, slobodno pristaje na udruživanje, u ovom slučaju ne na udruživanje radi rešavanja pitanja sopstvene egzistencije, kao što se to čini učlanjivanjem u sindikat, ili radi duše kao što se to či-

ni u crkvenoj organizaciji, ili životnih problema kao što se to čini u okviru mafije. U banci se udružuje novac. Građanin slobodno unosi svoj novac u jedan korporativni oblik kao što je banka.

Bankarski sistem – odnosno banka – deo je ekonomskog građanskog društva i izlazi iz njega kao i bilo koja druga kompanija. Karakteriše ga slobodno organizovanje, to jest ulazak u banku je slobodan svima. Ulog iz banke može se povući kad se zaželi. Postoje određena pravila igre, u kojima je sadržan i socijalni (skrbnički) elemenat. Pored banaka, tu su i osiguravajući zavodi, penzioni fondovi itd. Korporativni sektor se u XX veku neshvatljivo razvio.

U poslednjih petnaestak godina razvija se i nevladin sektor, koji bi trebalo da predstavljaju neprofitne ili nevladine organizacije. To su različita udruženja u koja ljudi stupaju da bi ostvarili neke konkretne interese. I ta udruženja imaju element korporativnosti.

Osnova korporativnog udruživanja je dobrovoljnost. Svako samostalno odlučuje o pristupanju. Drugi momenat korporativnog organizovanja jeste njegova funkcija da se brine o svojim članovima. Sve su to elementi koji prethode lokalnoj samoupravi kao prvom nivou države. Onaj grubi, brutalni način odnosa političke države i građanskog društva, koji je prepostavljao Karl Marks, građanski svet nije sledio.

Posmatrajući taj korporativni momenat, ponekad nam izgleda da će politička država biti „pojedena“ i da je ona u svojim klasičnim funkcijama spoljašnje intervencije izgubila svoj smisao. Mnogi korporativni elementi su jači od pojedinačnih država. *Dženeral motors* već godinama ima veći godišnji dohodak nego neke pojedinačne zemlje.

Građansko ekonomsko društvo se planetarizovalo, ali se još nisu planetarizovali mehanizmi regulacije građanskog ekonomskog društva. Da li će doći do jedinstvenog svetskog poreza? Do svetskog korporativnog udruživanja? Neprimetno, to se, u stvari, i dešava. Sve se planetarizuje. Počinje da se planetarizuje i krivično pravo; subjektivna prava počinju da se pla-

netarizuju kroz ljudska prava. To važi i za sve ostalo: time koncept pojedinačne države gubi značaj.

Prvo što se planetarizovalo jeste građansko društvo. Sistemi regulacije građanskog društva se, ipak, još nisu planetarizovali i to je realan problem današnjice, jer na planetarnoj ravni imamo ono što smo nekad imali na nivou konkretnе države – bogatstvo i siromaštvo.

Pogledajmo još neke svetske probleme. Zbog nepostojanja planetarnih regulativa dešavaju se mnogobrojne ekološke katastrofe. Postoji problem „rupe“ iznad Južnog pola, koja izaziva klimatske promene. Za rešavanje tog problema još uvek nemamo mogućnost regulacije. Na nivou nacionalne države postoji mogućnost da se zabrani upotreba frižidera sa freonom, kao jednog od verovatno glavnih izazivača problema. Na nivou Ujedinjenih nacija, međutim, ne postoji mogućnost regulacije koja bi dovela do toga da se proizvode samo frižideri sa freonom ili bez njega. Takva akcija ide veoma sporo i teško, ali moramo pretpostaviti da će jednog dana regulative u ovom domenu takođe biti planetarizovane.¹¹⁹

6.

DRŽAVA I USTAV

6.1. USTAV KAO MOGUĆNOST DRŽAVE

Postojanje ustava ne znači i postojanje države. U istoriji ima tvorevina koje su postajale međunarodno priznate države sa svojim ustavnim ustrojstvom, a da takve državne zajednice *de facto* nisu postojale. Najčešći slučaj takvoga stanja jeste vreme okupacije. U istoriji ovih krajeva imamo dva primera da je postojalo jedno realno stanje koje je bilo u potpunosti odvojeno od ustavnog stanja. Najpre u vreme Prvog svetskog rata, od 1915. godine, posle povlačenja srpske vojske na Krf i u Solun. Srbija je imala tada priznatu međunarodnu vladu koja se nalazila na Krfu, a postojao je i ustav Kraljevine Srbije. Sa druge strane, u Srbiji su vladale okupacione austrougarske, nemačke i bugarske vlasti. U Drugom svetskom ratu taj provizorijum je trajao od 1941. godine, negde od 15. aprila, pa sve do 1945, skoro 1946. godine, do ustava Federativne Narodne Jugoslavije, koji je usvojen u februaru 1946. godine.

Slična situacija je postojala i u nekim drugim evropskim državama. Postojanje ustava – kao što se vidi iz ovih primera – ne znači da postoji i država. Ustav je čista mogućnost.¹²⁰

Mnjenje da je ustavno ustrojstvo, odnosno ustav, sva istina države je neispravno. Ustav je samo mogućnost; time što postoji ustav država ne mora da postoji.

Epoха ustava počinje sa Francuskom građanskom revolucijom i Napoleonovim građanskim zakonikom. Mnoge evrop-

ske zemlje pišu svoje ustave pod uticajem revolucionarne konцепције. Stari svet je i pre toga imao neke norme ponašanja, kao što je, na primer, poznati atinski ustav (koji se nalazio u Aristotelovoj zbirci ustava polisa), ali, u osnovi, u antičkom dobu nema ustavnih tvorevina. Polis nije ustavna tvorevina. Naravno, postojale su određene norme, čak pisane, po kojima su se ljudi ponašali, ali to nisu bile ustavne norme. Postoje značajne razlike između antičke i moderne običajnosti.

Pravo je jedna od celina života antičke običajnosti i ono se ne može „izvući“ i postavljati kao zasebna sfera celokupnosti praktičkoga života. Pošto pravo ne može da se „istrgne“ iz života i da bude zasebna disciplina, onda ni ustavno ustrojstvo polisa ne može da bude nešto odvojeno od ostalog života, što ustav podrazumeva u modernome svetu. Ustav je, kao što je rečeno, u modernom svetu samo mogućnost, a kod Grka ne postoji zakonodavstvo tako opšteg ranga koje bi bilo samo mogućnost polisa. Grci ovde nisu mogli da odvoje mogućnost i stvarnost.

6.1.1. SAD

Epoha ustava, kao što je već rečeno, počinje sa Francuskom građanskim revolucionom. Najveći, najznačajniji i najtrajniji moderni ustav je ustav Sjedinjenih Američkih Država, koji je donesen pre više od 200 godina.¹²¹ Trajan je, iako ima niz amandmana, od kojih je većina doneta u roku od pet godina posle njegovog usvajanja, što znači da taj ustav traje preko dve stotine godina. Američki ustav ima vrlo kratak i dovoljno apstraktan sadržaj, što mu obezbeđuje trajnost. Po američkom ustavu, američka zajednica je određena u osnovi kao vanterritorijalna i vanetička zajednica, pa je i to ustavno ustrojstvo pokazalo na početku postojanja te zajednice da je ona u svakom pogledu agresivna i predstavlja zajednicu koja se širi. Drugim rečima, u američkom ustavu se ne određuje teritorija Sjedinjenih Američkih Država.

Ta zajednica je određena i kao vanetička zajednica, pošto se nigde ne spominju etnička svojstva građana te države. Po-ređ oblika uređenja, koje je određeno kao federalno, američki ustav najviše raspravlja o odnosu prema vlasti, i uspostavlja princip razdvojenosti ili podele vlasti – razdvojenosti sudske, izvršne i zakonodavne vlasti.

Američki ustav utvrđuje da postoji dvodomost zakonodavne vlasti, pri čemu jedan dom čini Predstavnički dom, a drugi Kongres. U Predstavnički dom se biraju predstavnici građana, tako što se na određeni broj građana bira jedan predstavnik. U Kongres, koji je u osnovi federalni dom, biraju se predstavnici federalnih jedinica. Najmanje građana od svih federalnih jedinica ima Aljaska i ona je u Predstavničkom domu zastupljena samo sa dva predstavnika, a u Kongresu sa dva kongresmena. Najviše građana ima Kalifornija i sa najviše predstavnika je zastupljena u Predstavničkom domu, ali je u Kongresu takođe zastupljena samo sa dva kongresmena. Ovo je kompromisno rešenje: dvodomost skupštine je proizašla iz praktičnog interesa. Pet godina nakon što se trinaest kolonija oslobodilo britanske dominacije, njihovi predstavnici su se sa-stali u Filadelfiji da se dogovore o svojoj budućnosti. Do tada je važio građanski princip kao jedini dominantan, tako da određen broj ljudi bira određeni broj predstavnika. Za takvo rešenje se zalagala Virdžinija koja je imala najviše stanovnika. Nju Džersi, koji je imao najmanje stanovnika, insistirao je da se usvoji princip da svaka od oslobođenih kolonija daje jednak broj predstavnika u skupštinu, što je konfederalni princip. Iz toga je proizašlo pomenuto kompromisno rešenje, tipično za anglosaksonski duh. Spojena su oba rešenja i tako je nastala dvodoma skupština sa građanskim principom u jednom domu – Predstavničkom, i federalnim principom u drugom domu – Kongresu. Izbori za Predstavnički dom obavljaju se sva-ke druge godine, pri čemu se bira jedna trećina predstavnika. Izbori za Kongres se održavaju svake četvrte godine.

Zakonodavna vlast je u potpunosti nezavisna od izvršne vlasti i nije dominantna u odnosu na nju kao što često stoji u

literaturi. Izvršnu vlast, po američkom ustavu, predstavlja predsednik koji se ne bira neposredno – nasuprot uobičajenom mnjenju – nego potpuno posredno, sistemom elektora. Izbor američkog predsednika dvostruko je posredovan. Dominantan je federalni princip (prvo posredovanje), ali takođe i partijski princip (drugo posredovanje). Pod federalnim principom se podrazumeva da se izbor vrši po državama. Svaka država daje određeni broj elektora. Pomenuta Aljaska ima dva predstavnika u Predstavničkom domu i dva u Kongresu. Ona ima četiri elektora. Pobediti u Kaliforniji, Teksasu, Njujorku, državama koje imaju mnogo stanovnika, daleko više znači nego pobediti u Portoriku, Havajima ili Aljasci. To je prvo posredovanje za izbor. Drugo posredovanje sastoji se u tome da se u određenoj državi može pobediti samo za jedan glas više, a pobjednik dobija sve elektore u toj državi. Sa 50% plus jedan glas kandidat pobedi u Kaliforniji i dobija sve kalifornijske elektore, to jest pravo onoga koji je izgubio prenosi se na pobjednika. To je izrazit većinski sistem, zbog koga je američko partijsko nebo u potpunosti dvostranačko. Nema nigde predstavljanja onih koji su izgubili. Bira se na potpuno posredan i vrlo nepravedan način. Taj izbor je po mnogo čemu anahron. U svojoj osnovi takav sistem izbora sprečava angažovanje ljudi van dve dominantne partije u kandidaturi. Sve se obavlja u vrlo uskom krugu ljudi. To je nedemokratičan izbor, koji čak omogućava da na američkim predsedničkim izborima pobedi kandidat koji nije osvojio većinu glasova američkih građana. Četiri puta se u američkoj istoriji desilo da kandidat koji je dobio više glasova građana nije postao predsednik, nego je izabran kandidat koji je dobio manje glasova. To je omogućeno američkim načinom izbora predsednika.

Druga pogrešna predstava o američkom predsedniku tiče se njegovih ovlašćenja. Nije tačno da on ima „božanska“ ovlašćenja. On je, iako su načelno ustavom odvojene izvršna, sudска i zakonodavna vlast, ipak pod velikom kontrolom zakonodavne, a naročito sudske vlasti. Nekoliko je primera u američkoj istoriji kada je sudska vlast, u suštini, izvršila smenu pred-

sednika. Sudska vlast je u načelu jača od izvršne vlasti, tako da je sud uvek jači od administracije. U američkom pravosudnom sistemu građanin je do krajnjih granica zaštićen u odnosu na administrativnu vlast; u skladu s tim i sve građanske institucije imaju prednost u odnosu na izvršnu vlast.

SAD su zemlja sudske vlasti, što je veoma zanimljivo. Sudska vlast je, u osnovi, u SAD i jedna vrsta zakonodavne vlasti. To je za nas neobično, jer evropsko pravo ne poznaje takvu praksu. Evropsko pravo ne može da postavi takav princip. Od Francuske građanske revolucije nadalje sudi se tako da je sudija izvršilac zakona, a ne kreator zakona. Kod Amerikanaca je sudska praksa kreacija.¹²² Sudija se, recimo, poziva na slučaj „Kramer protiv Kramera“ iz neke davne godine i presuđuje. Može on doneti i potpuno drugačiju presudu, ali je mora obratiti. Samo na takav način njegova presuda postaje preseđan. Pravo se stvara, kako subjektivno, tako i javno.

Prvi predsednik Vrhovnog suda Amerike, Maršal,¹²³ sigurno je doneo preko hiljadu presuda jer je bio skoro četrdeset godina predsednik ove institucije. Tih hiljadu njegovih presuda je u većini slučajeva stvorilo američko pravo a ne Kongres ili Predstavnički dom; njegove presude postale su zakon. To je neobičnost sudske vlasti u Americi. Odgovorno tvrdimo da je sudska vlast u Americi najjača. Nema nijedne zemlje na planeti sa takvim sistemom.

6.1.2. VELIKA BRITANIJA

Na evropskom kontinentu situacija je potpuno drugačija. Istina, i tu ima neobičnih slučajeva, najpre u Velikoj Britaniji koja nema ustav. U stvari, pitanje je: da li ga ima ili ne? Funkciju ustava obavlja jedan korpus običajnih prava, koji se proteže već niz vekova, raznih dokumenata koji u osnovi imaju ulogu ustava po britanskoj meri zakonodavstva. Britanska politička zajednica je nastajala dugi niz godina i u ovom obliku u kom je danas poznajemo postoji od početka XIX veka. Veli-

ke promene nastale su gubitkom trinaest američkih kolonija i rezultatima industrijske revolucije, osamostaljivanjem parlementa od vladara, i nastajanjem dominantne izvršne vlasti. Za razliku od Amerike, gde je sudska vlast najsnažnija, u Britaniji je izvršna vlast neverovatno moćna. Britanski premijer ima neuporedivo veća ovlašćenja nego američki predsednik. Iako vlada drugačije mnjenje u vezi sa američkim predsedničkim sistemom i moći predsednika, neuporedivo je veća moć premijera – prvog ministra u Velikoj Britaniji. Čudnovato je kako su uopšte nastale britanske institucije. Taj prvi ministar je nastao tako što prva dvojica vladara iz dinastije koja je još uvek bila na vlasti uopšte nisu znali engleski jezik. Otac i sin su vladali preko četrdeset godina a nisu sebi dozvolili da nauče ni jednu reč engleskog jezika.

Britanski kralj je bio nosilac sve tri vlasti – izvršne, sudske i zakonodavne, ali je izvršnu vlast obavljao preko svog saveta, koji je nazvan „Tajni savet“. Kralj nije mogao da komunicira sa savetom zbog postojeće jezičke barijere, tako da je onda samo jedan od njih referisao kralju. Savet je imao jednog člana koji je dobro znao latinski, sve referisao kralju i tako je postao prvi ministar. Na taj način je, između ostalog, i nastala institucija premijera. Može se reći da i to sačinjava samostalan razvoj države, na britanski način; zaista je to „ostrvska država“.¹²⁴

Britanska dvodomna skupština je u osnovi skoro lažna, jer je institucija premijera superiorna izvršnoj, kao i zakonodavnoj vlasti. Neverovatno je šta može britanski premijer da uradi, uključujući i pravo na izglasavanje zakona. Ako premijerov zakon ne bude usvojen, dozvoljeno mu je da raspusti skupštinu! Šta preostaje skupštinskim poslanicima nego da na njega pristanu? Čim premijer može da raspušta skupštinski dom, on ima superiornu poziciju. Američki predsednik to ne može.

Dvodomost koju čine Dom lordova i Dom komuna (Donji dom) je anahrona i izražava princip klasnog kompromisa, pri čemu aristokratija ima nasledni Dom lordova, koji još od po-

lovine XIX veka gotovo da nema nikakvu funkciju. On se pita samo o nekim proceduralnim stvarima; sve što je bitno dešava se u Donjem domu.

Za Britaniju se može reći da nema pisani ustav – ali da određeni niz dokumenata ipak obavlja funkciju ustava – i da je njen politički sistem u velikoj meri poseban. Kontinentalni sistemi većine država međusobno liče, sa simboličnim razlikama kako se rešava odnos vlasti.

6.1.3. OSTALI EVROPSKI USTAVI

Napoleonovo zakonsko ustrojstvo i ustrojstvo Vajmarskog ustava u XX veku u velikoj su meri opredelili većinu evropskih političkih ustava. Vajmarski ustav, najumniji i najnapredniji ustav modernog doba, „rodio“ je Adolfa Hitlera.¹²⁵ Vajmarski ustav je počivao na principu neokantovstva, čiste procedure, ali je ipak omogućio Hitlera. Ovaj ustav je ostavio velike posledice na druge ustavne poretke. On polazi od Napoleona i principa da je ustav najviši opštepravni ili opštenormativni akt i da svi ostali akti u državi moraju biti u saglasnosti sa ustavom. To je jedna stega, jedna subordinacija prava.

Različiti su odnosi između vlasti u Evropi. Francuski predsednički sistem, koji je sada na izmaku, napravljen je samo za jednoga čoveka. Jedan čovek ga je izmislio i napravio – Šarl de Gol.¹²⁶ Francuzi su imali čist parlamentarni sistem posle Drugog svetskog rata, isti kao Italija, u kome su se smenjivale dve tri vlade godišnje – zbog krize u kolonijalnoj politici Francuske, najpre u Indokini, gde su Vijetnamci uspeli posle Drugog svetskog rata da vojnički poraze i Francusku i Ameriku. Kad su Francuzi izgubili rat u Indokini i kada su se morali povući, kolonijalno pitanje im se otvorilo na najstrašniji mogući način, zato što su posle toga imali velike probleme sa Alžirom. Francuzi su tretirali Alžir kao sastavni deo Francuske, a ne kao koloniju. Uvek su govorili da se Francuska proteže na dve obale Sredozemlja i tako su zaista mislili.

Njihova kolonijalna politika je, za razliku od britanske, specifičnija, delikatnija, oni su pokušavali da vežu, da kulturno asimiliju ljude iz kolonija. Britanci nisu bili skloni takvim dugoročnim poslovima. Njih je interesovao samo profit. Rešavali su kolonijalna pitanja pre policijom i batinom nego kulturom. Francuzi su pokušali u velikoj meri da asimiluju Alžir zbog toga što je u Francuskoj, naročito u većim gradovima, posebno u Parizu, živelo veoma mnogo Arapa. Vrlo veliki procenat francuskog stanovništva predstavljaju Arapi ili su arapskog porekla.

Alžirska kriza je dovela i do krize političkog sistema, jer parlamentarni sistem nije mogao radikalno da podvuče crt u i da od Francuske, kolonijalne sile, napravi običnu državu. Za to je bio potreban drugačiji politički sistem. Zbog toga je sama država omogućila generalu Šarlu de Golu da, u suštini, izvrši državni udar. On je obišao čitavu Francusku, držao vatrene govore, tražeći rušenje postojećeg političkog sistema i uspostavljanje novog političkog sistema sa jednim vođom. Naravno, vođa bi bio on.

De Golov slučaj pokazuje koliko su putevi istorije neobični, jer je on budio najprimitivniji nacionalizam. De Gol je napravio politički poredak na sledeći način: jedan vođ, jedna nacija, jedna religija. To je bio jedan desničarski i opasan poredak. Tako je nastao francuski predsednički sistem, odnos vlasti u kom je predsednik „bog“ u Francuskoj. Raspušta skupštinu kad hoće, vlada i kad je skupština raspушtena, a istovremeno je i vojni komandant.¹²⁷ Posle De Gola to rešenje je izgubilo smisao. Prvo je došao Pompidu¹²⁸, koji je bio predsednik vlade, ali je tu funkciju mogao da vrši samo De Gol. Tada se pokazuje velika kriza toga sistema i u Francuskoj neprekidno postoji dvovlašće, pri čemu je predsednik vlade iz jedne opcije, a predsednik Republike iz druge. Sadašnje francusko ustavno ustrojstvo je neobično zaostalo i predstavlja veliki problem za Evropu, tako da nikome više ne može biti uzor. To je vrlo konzervativna politička zajednica i najveći problemi u Evropskoj uniji na pravnom nivou dešavaju se baš u vezi sa Francuskom.

Nemačko ustavno ustrojstvo posle Drugog svetskog rata je neobično umno, i to zato što je pisano pod tuđim diktatom. U tom ustavnom ustrojstvu Nemačka je postavljena u parlamentarni, a ne u predsednički sistem, i to kao asimetrična federalna država, što je izuzetno značajno, tako da je nemački ustav od svih evropskih ustava sigurno najnapredniji i najozbiljniji.¹²⁹

U ustavu se mora odrediti – i tu su Amerikanci postigli pravu meru stvari sa svojim ustavom – nekoliko važnih stvari. Najpre, oblik vladavine: monarhija ili republika. Oblik vladavine je u svojoj osnovi izgubio značaj koji je ranije imao. Ranije je oblik vladavine u velikoj meri određivao i ostala svojstva ustava. Krajem XVIII veka u Britaniji je parlament definitivno nadvladao monarha, tako da monarhijski oblik vladavine ne podrazumeva potpunu suverenost monarha, već ograničenu. U XX veku monarh je samo reprezentativni predstavnik države bez bitnih ovlašćenja. Više evropskih država uređene su kao monarhije, ali se u njima gotovo i ne primećuje postojanje ikakve monarhijske vlasti. Od Švedske, Holandije do Španije.

Španija ima izuzetno valjana ustavna rešenja, zahvaljujući kasnom donošenju svog ustava. Španija se od jedne čisto centralizovane i unitarne zemlje pretvorila u decentralizovanu i zemlju koja je na granici federalne države. Ona još uvek nije u potpunosti federalna, ali je organizovala decentralizovanu asimetričnu zajednicu sa izuzetno umesnim i modernim rešenjima.¹³⁰

Ustavom se mora rešiti da li će država biti unitarna, federalna ili konfederalna. Sva su ta rešenja pitanje prošlosti i u današnjem vremenu su gotovo postala već prava dogmatika. Unitarna država označava jednostavnu državu u kojoj su sva njena izvorna ovlašćenja na jednom mestu – to može biti skupština, a može biti i suveren. Jednostavna država je ona koja ne-ma svojih posebnih delova, u kojoj se zakoni donose i izvršavaju na jednom mestu, za razliku od federalne države, koja je prenela svoja ovlašćenja na pojedine svoje delove.

Konfederalna država je zajednica suverenih država, pri čemu se udružuju međunarodno priznate države. Federalna dr-

žava predstavlja međunarodno priznatu država koja se deli sama u sebi na pojedine federalne jedinice. U evropskom iskuštu sigurno je nemački federalizam najuzorniji. U jednoj konfederaciji živeli su i naši preci na ovim prostorima¹³¹ – ta se konfederacija zvala Austro-Ugarska. Austro-Ugarska je Austrougarskom nagodbom 1867. godine bila postavljena kao čista konfederalna zajednica dve nezavisne države, Austrije i Ugarske, koje su sačinjavale personalnu uniju. Franc Jozef¹³² je bio austrijski car i, u isto vreme, mađarski kralj. Predsednik mađarske vlade imao je ista ovlašćenja kao i predsednik austrijske vlade. U sastavu konfederacije Ugarska je bila teritorijalno daleko veća od Austrije, ali je imala manji značaj. Austrija je imala moć.

Treće značajno mesto koje bi se moralo odrediti u razumnom ustavu jeste pitanje: centralizam ili decentralizacija? To je u osnovi ustavno pitanje, mada to mnogi ne uviđaju. Unitarna država može biti u potpunosti decentralizovana. Na primer, Španija je ostala unitarna država iako je u potpunosti decentralizovana. Može postojati i federalna država koja je centralizovana. Zanimljivo je da je takva bila Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Federativne jedinice su bile unutar sebe centralizovane. Svaka republika je unutar sebe bila centralizovana. U SFRJ je postojalo federalno uređenje ali je ono u svojoj osnovi imalo centralizaciju, samo što je ta centralizacija predstavljana u osam oblika.

Da li se ustavom mora predvideti teritorija? Klasično rešenje polazi od toga da je to nužno, mada, na primer, američki ustav teritoriju nigde ne spominje. Teritorija, prema našem sudu, nije nužna za ustav zato što je teritorija nešto spoljašnje, a prava oblast svakog ustava je nešto duhovno.

Ko donosi ustav? Ustav se u XIX veku najčešće donosio voljom suverena, odnosno suveren je darovao narodu ustav. Car, kralj, knez... podarjuje ustav. To je rešenje danas van upotrebe. Drugi način donošenja ustava je posredstvom ustavotvorne skupštine, pri čemu se obavljaju zasebni izbori za vanrednu skupštinu ili, kako se to ranije zvalo, veliku skupštinu, ko-

ja donosi ustavni akt kvalifikovanom većinom glasača (biraća).¹³³ Za donošenje legitimne odluke u vezi sa opštenormativnim aktima podrazumeva se kvalifikovana većina, što ne mora biti regulisano pozitivnim zakonodavstvom. Postoji i treći način donošenja ustava, koji je na našim prostorima u poslednjih deset-petnaest godina naročito zaživeo. Radi se o referendumu putem koga se ustav donosi neposredno, voljom građana jedne države.

Ustav se može menjati po proceduri po kojoj je i donet, a može se menjati i drugim različitim rešenjima i jednostavnijom procedurom. Takav način promene ustava predstavljaju amandmani.¹³⁴ Jedno od osnovnih pravila valjane promene ustava jeste to da procedura promene ustava mora biti stroža od procedure donošenja zakona. Promena ustava ne može se odvijati na isti način kao donošenje zakona. Zakon se može donositi običnom većinom u skupštini a menjanje ustavnog teksta se ne može izvesti običnom većinom u skupštini. Kod promene ustava nema juridizacije 50% plus jedan. Pored toga, ustavne promene, kao i donošenje samog ustava, ne mogu biti čin prostoga biranja, odnosno majorizacije jedino građanskog principa, već se moraju pitati i pojedini delovi zajednice za mišljenje, a naročito u zajednici koja je nekada bila federalna.

Ustav može biti i oktroisan (poput japanskog ustava koji je Daglas Mekartur¹³⁵ predao japanskom caru). Termin oktrosani ustav odnosi se na nametnut ustan koji je donet na nelegitiman način. Moguće je doneti ustan po legalnoj proceduri, a da ipak sadrži elemente oktrosanosti. Može se oktrosati sa strane, neposrednim uticajem druge države, a može se oktrosati i u okviru same države. To se dešava u situaciji kada suveren oktroiše ustan. U srpskoj istoriji je bilo mnogo takvih slučajeva. Najčuveniji od oktrosanih ustava je, naravno, onaj kralja Aleksandra Karađorđevića¹³⁶ iz 1929. godine, poznat kao šestojanuarski. Jedinstven je slučaj kralja Aleksandra Obrenovića,¹³⁷ koji je 1903. godine za 45 minuta doneo dva ustanova.¹³⁸

7. VLAST

7.1. LOKOVA, MONTESKJEHOVA I HEGELOVA KONCEPCIJA PODELE VLASTI

Razmotrićemo tri koncepcije podele vlasti: Lokovu, Monteskjeovu¹³⁹ i Hegelovu.

Džon Lok je vlast delio na zakonodavnu, izvršnu i federalnu. Uočljivo je da kod njega nedostaje sudska vlast. Ova podebla je vrlo slična kasnijoj Hegelovoj. Šarl Luj Monteskje je delio vlast na klasičan, poznati način, na zakonodavnu, sudske i izvršnu, a Hegel na kneževsku, zakonodavnu i izvršnu.

Lok piše o prednosti zakonodavne vlasti u odnosu na izvršnu i federalnu vlast. On je, kao prosvetitelj, u zakonodavcu video, vrlo slično kao i Ruso, subjektivni momenat. Sudska vlast je kod njega postavljena kao tehničko pitanje, ne kao deo vlasti, nego kao izvršenje zakonodavne vlasti. Kada govori o federalnoj i zakonodavnoj vlasti, Lok govori o dva doma zakonodavne vlasti. Konceptacija Džona Loka je konceptacija podele vlasti, ali čiste podele vlasti. Lok je u velikoj meri uticao na američko shvatanje pravde, a jedno vreme je i proveo radeći u Americi.

Monteskjeova konceptacija je poznata kao konceptacija podele vlasti. Monteskje je spekulativan mislilac i on je govorio o podeli vlasti na tri dela, ali tako da svaki deo obeležava posebnu vlast – zakonodavnu, izvršnu i sudske, te je vlast i u jedinstvu i u razlici. Može se kazati da je Monteskjeovo rešenje u njegovom vremenu bilo superiorno, ali i da je do danas ostalo

superiorno. Čudno je koliko ga njegovi savremenici nisu razumeli. To se naročito vidi u slučaju Rusoa koji piše da je Monteskjeova koncepcija veoma neobična: kao kad se neko telo, neki objekat, podeli na delove i baci u vazduh, a ono se volšebno ponovo ujedini i padne kao jedinstvo na zemlju.

Ruso je zastupao koncepciju potpunog jedinstva vlasti, koja, po njemu, predstavlja revolucionarnu volju. Russo je otac revolucije. Kod njega nema zasebnosti, nema posredovanja. On tvrdi da je zakonodavna vlast najznačajnija vlast. Smatrao je da je čist ideal neposredna demokratija, ali da je ona vrlo teško ostvariva, te joj ipak treba dati neke predstavnicike oblike. Kada se sve razgrne i sagleda njegov celokupan rad, vidi se da mu je rodna Ženeva većito bila pred očima. U Ženevi su živeli kalvinisti, najdoktrinarnije krilo protestantizma. Posle pobeđe katolika nad protestantima u Bartolomejskoj noći,¹⁴⁰ veliki deo protestantske inteligencije sklonio se u Švajcarsku, u Ženevu. Sirotinja, običan narod, pobegla je gde god je stigla, a jedan veliki deo je otišao na američki kontinent.¹⁴¹ Ženeva je uzor protestantizma i vekovima je to bila. U njoj je napravljena mala zajednica skoro neposredne demokratije. Iako je mladi Russo govorio o nejednakosti, o tiraniji tridesetorice, sve do smrti mu je rodna Ženeva bila veliki uzor, i smatrao je da je velika privilegija roditi se u takvom zavičaju.

Hegel vlast deli na izvršnu, zakonodavnu i kneževsku. To je jedan od najkonzervativnijih delova *Osnovnih crta filozofije prava*. Čitav deo o državi kod Hegela je konzervativan. Govorili smo o tome kako je, na primer, njegov deo o krivičnom pravu revolucionaran i da zastupa u tom području isti stav kao Anselmo Foyerbah.¹⁴² Momenat kneževske vlasti je najkonzervativnije mesto kod Hegela. Njegova konzervativnost ovde proizlazi iz toga što on izvodi kneževsku vlast iz potrebe jedinstva i smatra da, ako se država u sebi deli na mnoštvo zasebnosti i interesa, nešto mora sve da drži na okupu.¹⁴³

Zakonodavna vlast je kod Hegela takođe ograničena monarhijskom vlašću. Možda je to i razumljivo imajući u vidu vreme kada je Hegel pisao. Za sudsku vlast Hegel nudi najne-

običnije rešenje, čak problematičnije od rešenja Džona Loka. Hegel sudske vlast smešta u građansko društvo i potpuno je nipođaštava. On ne vidi subjektivni momenat sudske vlasti i u tom pogledu je izuzetno konzervativan. Sudska vlast je, po njemu, deo zaštite interesa nosilaca građanskog društva, građana, i ništa više od toga. Već smo govorili o tome koliku snagu u američkom političkom sistemu ima sudska vlast. U suštini, ona ima i zakonodavnu snagu, jer putem presedana stvara zakone. Putem Vrhovnog suda stvara i sistemske zakone. Mora se pretpostaviti da je Hegel poznavao ovu materiju, jer postoji njegov spis koji govori o britanskom pozitivnom pravu. Ipak, on nije bio takvoga uverenja u pogledu sudske vlasti i smatrao je da sudska vlast uopšte ne pripada državi nego da je instrument zaštite građanskog društva, što naprosto nije tačno.

Revolucionarna Rusova koncepcija proizlazi iz principa jedinstva vlasti. Ovde se treba ukratko osvrnuti na velike političke ideje i njihovo određenje prema podeli, jedinstvu ili razlici vlasti.

7.2. VELIKE POLITIČKE IDEJE I IDEJA PODELE VLASTI

Konzervativna politička ideja u svim svojim oblicima – aristokratskom, patrijarhalnom, populističkom itd. – polazi od jedinstva vlasti i poistovećivanja vođe, odnosno nosioca vlasti i vlasti same. On je nosilac vlasti i vlast sáma.¹⁴⁴ U konzervativnoj političkoj ideji nosilac vlasti se pojavljuje kao subjektivna volja u svim praktičkim stvarima, pri čemu se ukidaju autonomija sudske i zakonodavne vlasti. Nosilac vlasti – monarh, vođa... – pojavljuje se kao jedina volja. To je karakteristično za sve oblike konzervativne ideje.¹⁴⁵

Često se ta konzervativna koncepcija vlasti brka sa socijalističkom. Razlika je, ipak, velika. Socijalistička politička ideja polazi takođe od jedinstva vlasti, ali nosilac vlasti nije u načelu subjektivni momenat, nego je to partija, odnosno organi-

zacija. Ta ideja može da se završi u kultu ličnosti kao što je bilo kod Staljina¹⁴⁶, ali i ne mora. Konzervativna politička ideja nužno završava kultom pojedinca, nosioca vlasti.

Liberalna politička ideja u svojim raznim oblicima, anglosaksonском и континенталном, има разна решења. У англосаксонском облику, код Лока, који је, истак, извршио највећи утицај на њу, па преко Бентама¹⁴⁷ до Мила¹⁴⁸, liberalна политичка идеја је почивала на концепцији поделе власти и, у различитим модусима, на примату или законодавне или судске, али никада извршне власти. То је основна карактеристика англосаксонскога liberalizma, да извршну власт, администрацију, никада не сматра најјачом влашћу, јер ако би она била сматрана најјачом влашћу, онда то не би било *liberalno*, онда би се држава мешила у све. Liberali сматрају да је потребна минимална држава, без утицаја на пословне токове. Врло је тешко говорити о liberalizmu као јединственом stanovištu. Individualizam је једна njегова oдлика, друга је минимална država.

Bentam, као најнеobičnija и мозда најутicajnija figura у историји liberalizма, сматрао је да је liberalizam могућ само у развијеном грађанском društву. Он је bio у праву када је izgovorio onu чуvenу rečenicu o računici sreće: „Najbolja država је она која највећем могућем броју ljudi daje највише sreće“. To је njегова računica sreće. Zatim је дошао до sledećeg pitanja: неки ljudi misle да је добро jedno, а неки да је добро друго – како да znam ко је у праву? I онда је, као први Englez i као jedan fini gospodin, дошао до konstatacije да само jedan ekvivalent svake sreće постоји, а то је novac, i рекао – kad неко докаže да izvor sreće nije novac, nego да је нешто друго – да ће se повуći iz politike. A dотле ne.

Kontinentalni liberalizam, posebно francuski, склонiji je концепцији јединства власти. Skoro svi francuski nosioci liberalnih идеја су protestanti, а не католици, тако да је francuski liberalizam имао у себи искуство револуције, te zbog тога nije могао да iznese концепцију поделе власти. Francuski liberalizam se zalaže за минималну државу, као и сваки liberalizam, али у главном свом току nije bio za podелу власти.

Nemački liberalizam je veoma problematičan, jer je Prusima i tada, kao i danas, bilo veoma teško da prihvate liberalnu ideju. Gotovo da je bila uvreda reći nekom da je liberal. Najveće ime nemačkog liberalizma je Humbolt¹⁴⁹, po kome je dobio ime državni univerzitet u Berlinu – Humboldtov univerzitet. Nemački liberalizam je bio zakovan u konzervativnoj političkoj ideji i razlikovao se od engleskog i francuskog još po nečemu: zagubio se u mitovima romantike. Pošto je liberalizam kasnio kao politička ideja, a romantizam je u Nemačkoj, u međuvremenu, narastao, desilo se da se liberalizam povezao sa romantizmom.

To isto se dešavalo i kod Srba. Pogledajmo liberalizam i u Vojvodini i u Srbiji. U Vojvodini u isto vreme imamo nosioce liberalne ideje i romantizam u književnosti (Jakšić¹⁵⁰, Zmaj¹⁵¹, Kostić¹⁵²), kao i u Srbiji.

Zakasneli liberalizam, pomešan sa romantizmom, nužno dovodi do ideje o jedinstvu vlasti, o patrijarhalnom obliku uređenja kao nečem superiornom. To će se dešavati kod Nemaca, gde je liberalizam bio sjedinjen sa patrijarhalnim konzervativizmom, tako da se u stvari o nemačkom liberalizmu vrlo teško može govoriti. Nemci koji su tvrdili da su liberali bili su samo prosveteni ljudi, ništa više od toga. Na kraju je taj nemački liberalizam pristao na Bizmarka¹⁵³ i žestoko se suprotstavio radničkom pokretu, isto kao što je ruski liberalizam pristao na carsko samodržavlje, jer su se ruski liberali uplašili socijalističke ideje i priklonili se konzervativnoj političkoj ideji. Oni su unutar te ideje bili neki njen korektiv i ništa više od toga.

U osnovi, liberalna politička ideja je samo anglosaksonska, s obzirom na to da je, generalno gledajući, liberalizam moguć samo u protestantskim zajednicama. U neprotestantskim zajednicama se pod liberalizmom uvek nešto drugo provlači. Koncepciju dosledne podele vlasti među svim političkim idejama prihvata samo anglosaksonski liberalizam.

Radikalna politička ideja proizlazi takođe iz Francuske revolucije, kao jedan njen ogrank. Jedan ogrank je liberalni,

francuski protestantski liberalizam. Radikalizam je drugi ogrank. Ako je Francuska revolucija nosila tri načela: slobodu, jednakost i bratstvo, može se reći da se od poslednjeg – bratstva – odustalo. Sloboda i jednakost su ostali. Ideju slobode je nastavio da baštini liberalizam, a ideju jednakosti radikalizam. Prvi francuski radikalizam je bio zatomljen restauracijom posle pada Napoleona, ali se ponovo javio u punom sjaju tridesetih godina sa Lujem Blankijem^{154,155}, koji ističe radikalni zahtev za opštim pravom glasa, za republikom. Pariz je bio centar francuskog radikalizma, čija politička koncepcija, sem opšteg prava glasa i republike, nije imala neko drugo svojstvo.

Tek sedamdesetih godina prošloga veka, treća generacija radikala, sa Belgijskim manifestom Leona Gambete,¹⁵⁶ izbacuje jednu ozbiljniju, razrađeniju političku koncepciju, u kojoj se pojavljuje podela vlasti. Ta generacija francuskih radikala insistira na parlamentarizmu i na opštem pravu glasa koje se parlamentarno usmerava i koje se procentualno uspostavlja. Kakvo je biračko telo, takva mora biti i skupština, a skupština bira svoju vladu. To je čista republikanska koncepcija, koja je imala velikog uticaja na celu Evropu. Za parlamentarizam koji mi pozajmimo danas, odnosno ceo dvadeseti vek, zasluzni su francuski radikali koji su se za njega izborili u drugoj polovini XIX veka.

Najveće ime francuskog radikalizma je Žorž Klemanso.¹⁵⁷ U početku su radikali bili – francuski, ali i svi drugi – protiv partijskog organizovanja. Oni su bili pokret. Tek početkom dvadesetog veka osniva se francuska radikalna partija, ali Žorž Klemanso nije hteo da prisustvuje osnivačkom kongresu jer je bio protiv osnivanja partije.

U radikalizmu se javlja podela vlasti kao čist parlamentarizam. Radikalizam je bio prvi pokret koji je smatrao da opšte pravo glasa mora obuhvatiti i žene. Bentam, koji je bio najradikalniji među liberalima, smatrao je da je za pravo glasa najvažniji imovinski cenzus, i tvrdio da birači ne mogu da budu žene, dužnici i nepismeni. Francuski radikalizam je, prema to-

me, prvi pokret – građanski, a ne radnički – koji je tražio pravo glasa i za žene. U drugim državama su pravo glasa za žene izborili socijalisti krajem XIX i početkom XX veka.

Osvrnućemo se samo ukratko na fašizam, nacionalfašizam i nacionalsocijalizam.

Sam naziv nacionalsocijalizam govori o tome da je u Nemačkoj u pitanju spoj konzervativne i socijalističke ideje. To je spoljašnji spoj koji ima elemente socijalizma, u kome se jedinstvo vlasti obavlja kroz organizacije, a ima i elemenata konzervativne političke ideje gde se pojavljuje moć.

U Italiji je situacija bila drugačija. Italijani nisu imali veliko iskustvo liberalno-političke ideje. Njihov nacionализam – Macinijev¹⁵⁸, Garibaldijev¹⁵⁹, Kavurov¹⁶⁰ – iz sredine devetnaestog veka bio je u velikoj meri povezan sa revolucionarnom koncepcijom, sa neposrednom vlašću, neposrednom demokratijom u kojoj vlada narod. Taj revolucionarni nacionализam sredine XIX veka polako i sigurno je kod Italijana išao u jednom konzervativnom pravcu. Italijani su više od sto godina bili sinovi nacionalne ideje ujedinjenja. Nemci su tu ideju ostvarili na spoljašnji način, jer je Bizmarkova Pruska osvojila sve „na maču“. Bizmark je, nakon što je pobedio Francusku, osnovao Nemačku u Parizu, u Versaju, kako bi ponizio Francuze.

Kod Italijana se ne radi o spoljašnjem ujedinjenju, nego o unutrašnjem. Italijanski nacionализam je bio intelektualni pokret. Ali Italija do tada nije imala ništa osim zemljoposednika i seljaka. U to vreme u Italiji je bilo malo gradskog stanovništva, čak je i sever Italije bio nerazvijen, a pogotovo jug, koji je i danas nerazvijen. Italijanski jug je bio potpuno vezan u patrijarhalne oblike svesti (i dan-danas je takav), a sever u neke ranograđanske, tako da se nacionализam pojavljuje kao jedini kohezioni momenat cele zajednice. Tek sa razvojem industrije na severu polako se uzdiže jedna klasa, što dovodi do toga da su se Italijani počeli pretvarati u narod koji je bio i bogat i siromašan. Da ne bi dolazilo do protesta velikog broja siromašnih, kojima Italija obiluje i danas, pojavljuje se nacionализam kao

način kontrole nad siromašnim delom stanovništva, tako da se celo italijansko društvo polako okreće ka desnici. Taj revolucionarni nacionalizam sredine XIX veka krajem tog veka se pretvara u gotovo reakcionarnu koncepciju.¹⁶¹

I fašizam i nacionalsocijalizam polaze od stava potpunog jedinstva vlasti i poistovećivanja vlasti sa nosiocem vlasti.

Socijaldemokratska koncepcija u svim svojim oblicima polazi od jedinstva vlasti, a ono što je u XIX veku kod Frančuza bio radikalizam, to je u XX veku, posle Drugog svetskog rata socijaldemokratija i insistiranje na izuzetno jasno profilisanom parlamentarizmu i na mešanju države u građansko društvo. Ovde je vidljiva socijalna funkcija države koja se ogleda u velikim porezima, brizi o siromašnima itd. Američka, Ruzveltova koncepcija države blagostanja je nešto specifično. Amerika ima kontinuitet jednog oblika vladavine, odavno donetog ustava, pa se koncepcija podele vlasti nije menjala.

Uopšte ne znači da je neko liberalan ako je za podelu vlasti, niti da je neko konzervativan i socijalistički opredeljen ako se zalaže za jedinstvo vlasti. Neoliberalizam je, na primer, u svojim oblicima, kako evropskim kontinentalnim, tako i anglosaksonskim, sasvim različit. Anglosaksonski neoliberalizam je zadržao princip podele vlasti, a evropski, odnosno nemачki nije, nego počiva na jedinstvu vlasti.

7.3. VLAST, MOĆ I SUVERENITET

Vlast je institucionalizovana moć. Vlast je jedan oblik moći, ali nije jedini. U autoritarnim i totalitarnim političkim zajednicama poistovećuju se moć i vlast, jer nema druge moći osim vlasti, osim države. Nema nezavisne ekonomije, u takvim oblicima vladavine sve je vezano za državu. U parlamentarnim sistemima, naročito u liberalnim, postoji potpuna razlika vlasti i moći. Unutar konzervativnih i socijalističkih ideja, kao i kod one bastardno fašističko-nacionalsocijalističke ideje ne-

ma druge društvene moći sem vlasti, jer je država sve, a nosilac vlasti je suveren.

Značajna je i razlika između suverena i suverenosti. Suveren je najviši nosilac vrhovne vlasti u državi – vladar, a suverenitet je potpuna, absolutna nezavisnost jedne države u unutrašnjim i spoljnim poslovima, te predstavlja samostalnost i identitet jedne zajednice. Suverenost ima dva oblika: suverenost prema spolja i suverenost prema unutra. Suverenost prema spolja označava međunarodnu suverenost, međunarodno priznanje jedne zajednice. Suverenost prema unutra predstavlja suverenost organa vlasti i vlasti same u odnosu na delove zajednice. Neka država može biti međunarodno priznata i može imati spoljašnju suverenost a da nema stvarnu suverenost, jer je njena teritorija okupirana (primer izbegličke vlade).

Kad se govori o pojmu vlasti, nužno je barem se osvrnuti na organe vlasti. Laici često poistovećuju centralnu vlast sa vlašću uopšte, te se govori samo o vradi kao o vlasti. Izvršna vlast u sebi je posredovana i ima svoje niže oblike, kao i zakonodavna i sudska vlast. Pored centralne vlasti postoji vlast federalnih jedinica ako se radi o federalnoj državi, postoji regionalna vlast, ako se u sastavu države nalaze autonomije, pokrajine i drugi oblici regionalnih jedinica, a postoji i lokalna samouprava. Sve su to oblici vlasti. Između ovih nižih i viših oblika vlasti postoji odnos koji je uglavnom posredovan. U potpuno centralizovanoj državi niža vlast je samo transmisija volje višeg oblika vlasti, a u svim drugim oblicima vlasti odnos zavisi od nivoa decentralizacije. Niži oblici vlasti tad imaju neka izvorna prava, izvorna ovlašćenja koja ne dobijaju od centralne vlasti.

Lokalna samouprava je rudimentarni oblik u kome pojedinač, individua, ima kontakt sa političkom zajednicom i organizuje se kao građanin političke zajednice. Najznačajniji čovekov kontakt jeste lokalna samouprava, jer on tu „rešava svoje životne probleme“. Lokalna samouprava je granica između korporativnog i političkog organizovanja, ona je ta granica koja predstavlja onaj mali pomak.

7.4. IDEJA ANARHIZMA

Postoje i sredine bez vlasti, u kojima vlada anarhija. Postoje razni tipovi anarhizma. Anarhizam je čedo druge polovine devetnaestog veka. Javlja se u nekoliko oblika, a najpoznatiji je ruski anarhizam, koji se pojavio kao jedno krilo ruskih revolucionarnih demokrata. Prva generacija ruskih revolucionarnih demokrata, na čelu sa Hercenom¹⁶² i drugima koji su završili u emigraciji na zapadu, i koji su izdavali časopis *Kolokol*, više liči na radikale u svojim zahtevima. Oni su tražili oslobođenje kmetstva, opšte pravo glasa i neki oblik parlamentarizma. Druga generacija, koja je bila daleko značajnija, i koju je obeležilo ime zaista vrsnog intelektualca Nikolaja Černiševskog,¹⁶³ imala je već prilično određenu koncepciju. Černiševski je tvrdio da nisu dovoljni samo parlamentarni zakoni u oslobođanju kmetova, jer se postavljalo pitanje šta će biti s njima kada budu oslobođeni. Opravdanost takvih tvrdnji pokazala se vrlo brzo, kmetovi ništa nisu dobili time što su oslobođeni. To se dešavalo istih godina kada su Amerikanci oslobođali svoje robe. Ni crnci ni ruski kmetovi nisu dobili ništa tim oslobođenjem, u osnovi su ostali samo u apstraktnijim okovima.

Černiševski je tražio uništavanje carske vlasti i rehabilitaciju seoske opštine kao oblika državnog uređenja. Zahtevao je da ne postoji nikakva centralna vlast, nego samo seoska patrijarhalna zajednica. Zadruga treba da se pojavi kao politička organizacija a da se država shvati kao zajednica tih malih, patrijarhalnih zajednica, koje predstavljaju institucija mobe, zadržne svojine i sve drugo što one sadrže. On je to pronašao u dalekoj ruskoj istoriji, ali je u stvarnosti ta zajednica, mala patrijarhalna zajednica, onakva kakva je bila pre feudalizma, bila oponent feudalnom carističkom sistemu. Černiševski je pokušao destrukciju carističkog feudalno-konzervativnog sistema, koji je tada postojao u Rusiji, jednim preokretom ka patrijarhalnoj seoskoj zajednici. Zagovornik takvih stavova u našim krajevima bio je Svetozar Marković.¹⁶⁴ Kada Černiševskog

progone u Sibir na dugogodišnju robiju, onda se taj pokret revolucionarnih demokrata seli iz političke ravni u književnost, među intelektualce, među omladinu...

Ruski anarhizam se tada javlja kao književna koncepcija koja je uticala na mnoge ruske intelektualce i izvan književnosti. Verifikacijom ruske patrijarhalnosti napravljen je čudan spoj dvojnosti ruske elite. Jedan deo te elite je uvek bio prozapadni, nemački, a drugi vrlo konzervativan, vezan za mantije, kandila i neke mitove ruske istorije. Onda je došlo do spajanja, sa jedne strane patrijarhalnosti, a sa druge borbe protiv carizma. Kada je taj politički pokret revolucionarnih demokrata ugušen zbog prevelikog pritiska režima, ostalo je prazno tlo. Tako se i u Rusiji desilo da je zbog prejakog pritiska došlo do radikalizacije političke scene, a ta radikalizacija je iznela zahtev za uništenjem svake državne organizacije. Nastao je anarhizam, tako da je on izvorno ruskog porekla.

Ruski anarhistički emigranti nalazili su se uglavnom u Švajcarskoj, a većinu su činili anarhisti aristokratskog porekla. Bakunjinova¹⁶⁵ porodica je, na primer, vekovima predstavljala značajnu aristokratiju u Rusiji.

Nakon toga dolazi do najradikalnije varijante, anarhizma Nečajeva¹⁶⁶, koji je smatrao da treba jednostavno uvesti terorizam kao metod.¹⁶⁷

Drugi oblik anarhizma, nazovimo ga romanski, pojavio se u dvadesetom veku, pre svega kao reakcija na konzervativne desničarske poretke u Italiji i Španiji.

U Španiji je u drugoj polovini tridesetih godina, nakon što nije priznata pobeda građanskih i socijalističkih opcija, koje su na izborima nastupile zajedno protiv desnice, izbio strašan građanski rat koji je odneo mnogo života. Španski građanski rat¹⁶⁸ se internacionalizovao jer su Franku¹⁶⁹ pružile podršku, prvo tihu, a onda direktnu Italija, a zatim i Nemačka. Nemačka avijacija je nemilosrdno bombardovala Španiju, ali ni to nije bilo dovoljno Francuzima i Englezima da uvide da će uskoro početi rat.

Sa druge strane, socijalistički pokret je slao svoje pristalice da se bore na strani republikanaca, pri čemu je mnogo dobrovoljaca i sa naših prostora otišlo u Španiju. Drugim rečima, počeli su da odmeravaju snagu, Staljin sa jedne strane, a Hitler sa druge. To je bio test pred rat. Francuska, Engleska i Amerika su španska ratna zbivanja gledale sa strane, navijajući i klađeći se, jer nisu htеле da učestvuju u njemu. Franko je nakon toga uspeo tokom svih narednih godina Drugog svetskog rata da ne uvuče Španiju u rat. To je neverovatno: uvek je na sastancima sa Hitlerom uspešno odgađao ulazak Španije u rat, sve dok se on nije završio.¹⁷⁰

Do radikalizacije republikanske strane dolazi naročito u Kataloniji, odnosno u Barseloni i okolini, gde se javlja želja za razbijanjem svake državne zajednice. Zašto? Katalonija je po dva osnova bila protiv konzervativaca – po socijalnom osnovu, onom socijalističkom, i nacionalnom osnovu, jer je ta etnička zajednica oduvek, sve do ovih poslednjih dvadesetak godina, bila nepriznata u Španiji.¹⁷¹ Zbog toga se javlja želja za uništenjem svake državne organizacije, ali pošto je Španija ušla u građanske oblike vladavine, taj romanski anarhizam nije ni u kojoj meri patrijarhalan i ne predstavlja želju za vraćanjem nekih starih oblika i organizacije kao što je to činio ruski anarhizam. Ova dva anarhizma su veoma različita.

Tanka je granica između anarhizma i terorizma. Anarhizam, kao politički pokret, nije imao velikih uspeha u Evropi ni van nje. Pojavljivao se ponekad kao prilepak nekih drugih ideja, recimo socijalističke ili revolucionarno-demokratske orijentacije, ali ne i sam po sebi. Njegov poslednji ozbiljan oblik je bio anarhizam u Španiji tokom građanskog rata. Posle Drugog svetskog rata pojavljuvale su se razne revolucionarne brigade (crvene brigade i njima slične), ali to nisu bile anarhističke organizacije. Anarhizam je bio pokret za koji su ljudi bili spremni da glasaju na izborima, a ovde se radi o terorističkim organizacijama, iza kojih su stajale obaveštajne službe. Državni terorizam nastaje kada sama državna zajednica pri-

begava običnom terorizmu za račun drugih država. (Takva situacija je trajala dvadesetak godina u Turskoj i u Grčkoj.)

Teško je o anarhizmu govoriti kao o velikoj političkoj ideji, s obzirom na to da je to jedna dosta bizarna misao koja se može svesti samo na jedan stav – uništenje svake državne organizacije. Šta bi državnu organizaciju moglo zameniti? Tu nastaju problemi: dolazimo do odgovorâ koji nemaju neki naročit smisao, ili predstavljaju besmislicu. U Rusiji je trebalo da je zameni stara slovenska, patrijarhalna zajednica, a u Španiji nije bilo alternative. Za mlade ljude to je često primamljivo.

Upitajmo se da li je uopšte moguće društvo bez vlasti? Ostavimo trenutno po strani pitanje da li je moguća zajednica bez države. Napomenimo sada da je to moguće samo u patrijarhalnoj državi, tačnije rečeno moguća je patrijarhalna organizacija života, koja je predržavna, jer to još uvek nije država. Moguća je kao rimske *civitas*, kao *polis*, ali moderna, građanska zajednica bez države nije moguća.

Vlast ne mora biti organizovana po nacionalnom principu, vlast može biti organizovana po internacionalnom principu, po narodnom principu ili na druge načine. Građansko društvo ne može da postoji ni u kom obliku bez vršenja vlasti, a na vlast nikо nema monopol, pa ga nema ni nacionalna, pojedinačna država. Moramo priznati da je sudska vlast već postavljena kao internacionalna, a ne samo kao nacionalna; da i ne govorimo o izvršnoj vlasti. Danas dolazi do internacionalizacije vlasti i to je vidljivo, kako u sudske vlasti (međunarodni sud), tako i u izvršnoj¹⁷², a i u zakonodavnoj vlasti. Članice Evropske unije već u nekoliko narednih godina treba da prenesu zakonodavne ingerencije sa pojedinačnih država na Evropski parlament. Dolazi do planetarizacije vlasti. Ako je došlo do planetarizacije građansko-ekonomskog društva, mora doći i do planetarizacije vlasti, jer je vlast neophodna kao momenat regulacije građansko-ekonomskog društva i očuvanja njegove suštine. Nemoguće je pustiti kapital da se šeta po celoj planeti, a da njegov vlasnik sedi u nekom pabu ili klubu u Londonu, puši lulu, piye viski i čita *Tajms*. Ne, to više nije moguće.

8.

POLITIKA I BIROKRATIJA

Postoje četiri momenta, četiri načina postojanja opšte volje u sebi primerenome sadržaju, a to su ustav, vlast, politika i birokratija. Ustav je čista mogućnost opšte volje da sebe ostvari, vlast je ono što oblikuje, *causa formalis*, dok je politika ono delatno, to jest ono subjektivno kod opšte volje.¹⁷³

8.1. POJAM POLITIKE

Moderni pojam politike je posve drugačiji od antičkog, rimskog ili renesansnog. Grčki pojam politike, koji u sebi sadrži jedinstvo praktičkoga života, nešto je sasvim drugo od modernoga pojma politike. Politika je kod Grka bila javna delatnost, u sebi je sadržavala sve praktičke delatnosti čoveka, a ne samo ono što se danas smatra pojmom politika.

Kod Rimljana je politika bila delatnost koja izlazi iz pojma imperije – *imperium* kao jedinstvo vlasti i moći određene osebe, jedinstvo njenih ovlašćenja. Politika se kod Rimljana dešava kao nešto što je odvojeno od nekih delova bića, ali ne i suprotstavljen. Zato je Jupiter prvi politički bog, kao što je to davno rečeno. Privatno-pravni momenat kod Rimljana, odnosno subjektivno-pravni momenat je dominantan, te se politička delatnost kod Rimljana dešava kao promocija privatne volje. Rimljani nemaju opštu volju. *Civitas* (lat.) nije opšta volja i ne predstavlja moderni pojam države. *Civitas* je zajednička volja privatnih volja; ona nije ni zajednička volja sama po se-

bi, nego zajednička volja privatnih volja. Tako se i politika događa kao nešto privatno, a ne kao nešto opšte. Dokaz za to je činjenica da Rimljani nisu imali birokratiju, nisu imali opšti stalež, nego su poslove koje u modernom svetu obavlja birokratija kod Rimljana obavljale privatne osobe. Na primer, fiskalne osnovne stvari, sakupljanje poreza, poveravane su građaninu koji na konkursu dobije taj posao. Rimska država je konkursom prepuštala sakupljanje poreza na određenoj teritoriji: ko je dao više, dobijao je pravo da sakuplja porez cele godine, na primer u Judeji. Međutim, za pojedinca je to mogao da bude mač sa dve oštice: on bi rimskej državi unapred dao novac, a moglo se desiti da sakupi i manje. Naravno, moglo se desiti i da sakupi daleko više nego što je dao državi. Poznat je slučaj gramzivog Graha, koji je pokušao da sakupi daleko više nego što je dao i time izazvao ustanak nezadovoljnih stanovnika Judeje.

U rimskoj državi javne poslove su obavljala privatna lica, pri čemu se država uopšte ne pojavljuje kao nešto opšte. Sudsku vlast su takođe obavljala privatna lica. To je više ličilo na arbitražu nego na državu. Koncepcija da je pravo ono što garantuje država kod Rimljana ne važi i to čemo ilustrovati dešavanjima u građanskom pravu. Dva slobodna podanika rimske države se, recimo, nalaze u građanskome sporu. Šta oni u tom pogledu mogu da urade? Oni su sami birali arbitra, prenosili svoja ovlašćenja na trećeg građanina, koji je bio poznat kao pravedan, i on bi arbitrirao u njihovom sporu. Pri tome su se oni unapred obavezivali da će njegovu arbitražu prihvati kao neospornu. Posle završene arbitraže nisu se mogli više žaliti, što znači da bi time stvar bila konačno presuđena. Nisu se mogli „parničiti“ kao u modernom pravu. Prema tome, u rimskoj državi sudio je običan građanin, konkretni čovek, a ne kao što u modernom svetu presuđuje sud kao institucija. Nas danas ne interesuje ko je sudija, njegovo ime; samo u lošem sudstvu znamo ko je sudija, jer je u lošem sudstvu sudija podmitljiv. U modernom sudstvu, u principu, nas ne treba da interesuje ko sudi. Čak, u početku, u revolucionarnom fran-

čuškom krivičnom zakoniku, sudija uopšte nije imao mogućnost rastegljivosti kazne, odnosno individualizacije kazne kod krivičnog progona, nego, ako je za pljačku bila određena kazna od tri i po godine, svi su dobijali tri i po godine zatvora. Sudija je nebitan – to je stav modernog prava. Kod Rimljana je to bilo drugačije, jer su kod njih sve opšte, javne poslove obavljala privatna lica.

Neka kontrola rada je, ipak, morala postojati, pa su zato Rimljani imali institut koji je predviđao da sve magistrature obavljaju najmanje dva podanika rimske države. Najmanje dva, jer nije postojala opšta volja, kako bi se vršila kontrola između privatnih volja. Osim toga, postojala je i vanredna magistratura diktatora, koja se aktivirala na predlog jednog od konzula, i to na period od najviše šest meseci. Diktator je imao neograničena prava u vršenju svoje dužnosti, jer se vanredna magistratura diktatora aktivirala samo usled ugroženosti države. Prvi diktator koji je na toj dužnosti proveo više od šest meseci bio je Gaj Julije Cezar, najpre kao diktator na deset godina, a na kraju se proglašio doživotnim diktatorom. Stoga, rimski pojam politike moramo razumeti kao interakciju, kao odnos privatnih volja, a ne kao uspostavljanje opšte volje.

Rimski momenat praktičkog je daleko ozbiljniji, subjektivniji, značajniji za moderni svet nego grčki. Grčka je velika samo u filozofiji; judejska religioznost nemerljivo je superiorna grčkoj religioznosti. Na praktičkom nivou, rimski svet je superiorniji od grčkog. Uostalom, Grci su prvi napravili naseobine na Apeninskom poluostrvu, da bi na kraju Rimljani došli u Atinu. Taj momenat širenja, momenat beskonačne subjektivnosti i volje, koji rimska politika ima, dominantan je u odnosu na grčki princip. Najzad, Rimljani su osvojili svet još kao republika. Nije to devijacija ove civilizacije, nego njen osnovni princip.

Rimsko shvatanje politike vezano je za činjenicu da Rimljani politiku ne doživljavaju kao veštalu, nego kao svoju ličnu delatnost, kao delatnost slobodnoga čoveka. S obzirom na to da nisu poznavali posredovanje, Rimljani nisu mogli da

dođu do najvećeg čuda i svrhe modernog praktičkog života – birokratije, odnosno do znanja u upravljanju zajednicom. Često se renesansno znanje o praktičkom vezuje u potpunosti za novi vek, te se navodno Makijavelijevo¹⁷⁴ shvatanje politike, koje je tad uspostavljeno, uzima kao osnovni postulat modernog praktičkog života. Treba reći da se u tom pogledu napravila velika greška, jer se kod Makijavelija radi o nečem sasvim drugom.

Renesansni princip je sledeći: podređeni delovi praktičkog bića se osamostaljuju, izlaze iz jedinstva koje je hrišćanstvo nosilo sa sobom i simuliraju apsolut, simuliraju sve. Tako se kod Savonarole¹⁷⁵ religija postavlja kao ono sve koje je „izvučeno“ iz jedinstva. Kod Mikelanđela¹⁷⁶ se umetnost postavlja kao ono sve koje je „izvučeno“ iz jedinstva. Kod Makijavelija se politika uspostavlja kao ono sve koje je „izvučeno“ iz jedinstva. Ta tri čoveka su se lično poznavali i živeli su u Firenci. Među njima je bila vrlo mala razlika i u godinama. Mikelanđelo i Makijaveli su bili i prijatelji. Radi se o renesansnom principu; nije politika kod Makijavelija postavljena na principu lukturativnosti i korisnosti, što nosi moderno vreme, nego je ona postavljena kao postojanje svega što jeste, kao ono subjektivno što sve pokreće, što stvara *ex nihilo*, kao hrišćanski Bog. Bordžija¹⁷⁷ ili vojvoda Valentino, stvara Romanju ni iz čega, on nema ni podanika ni novaca ni vojske, on ima samo svoju volju i stvara Romanju. Zato se toliko Nikolo Makijaveli divio vojvodi Valentinu. Radi se o tome da je kod Makijavelija politika postavljena kao jedina subjektivna moć, i da nema druge.

Stav da renesansna politika nipodaštava moralnu svest i da je mami, netačan je. Nema renesansne moralne svesti, jer renesansa ne poznaje moralnu svest. Zato je renesansni čovek u isto vreme zločinac i genije. Ne radi se ovde o odvajanju moralna i politike. To je nesporazum. Tek protestantizam nudi moralnu svest. Renesansni čovek je amoralna osoba, on nije ni osoba, on je samo amoralno biće, jer se do tada još nije stiglo do osobe. Renesansni pojam politike ne kaže da je sve dozvoljeno, nego da nema nedozvoljenoga; zato je politika sve, zato

je renesansno vreme obeleženo tolikim zločinima, krvlju, otrovima, novcima. Ta renesansna politika je sve sem veštine.

Moderni pojam politike nastao je posle pojave protestantizma i svoju najvišu artikulaciju dobija u Francuskoj građanskoj revoluciji, jer se tek sa njom uspostavila opšta volja. Ne možemo govoriti da u renesansi postoji opšta volja, tada nije postojalo ništa opšte, postojala je samo subjektivnost, razularena subjektivnost opšte volje. Tek sa Francuskom revolucijom uspostavlja se opšta volja. S druge strane, kako je moguća opšta volja mimo protestantizma, mimo Lutera?¹⁷⁸ Tek kada je omogućeno da iz jedinstva života izadu zasebni momenti kao istiniti, da se oformi grad, porodica, štednja, rad, vojska i sve ostalo kao istinito, praktički život čoveka, njegove svakodnevne stvari kao bitne za Boga i bogougodne, tek onda se može iza leđa tih pojedinačnih svakodnevnih stvari uspostaviti ono opšte što sve zajedno drži na okupu. Tek se sa iskustvom protestantizma može doći do modernog pojma politike.

Sve te oblasti koje su se posle pojave protestantizma „podigle“, digne glavu, postale bitne, na nečemu počivaju. To više nije hrišćanska apsolutizacija života, odjednom postaje bitan čovekov svakodnevni život. Sfera rada, sfera potreba, čovekov egoizam – to je ono što sve drži na okupu. To što se ide nedejljom do podne u crkvu – premalo je. To što ćete dati dar crkvi – premalo je. Šta drži sve to na okupu? Sad dolazimo do toga: to je opšta volja. Tek je protestantizam omogućio da se iza postojanja svega pojavi opštost volje. U sukobu sa protestantizmom, u kom je bila Francuska posle Bartolomejske noći, na neposredan način opšta volja je tražila svoje pravo postojanja – to je, u stvari, Francuska građanska revolucija. Tamo gde se opšta volja survala u svakodnevni život ljudi, gde se nije posredovala, nego je postojala takva kakva jeste, tamo je ona postala princip života svakog čoveka.¹⁷⁹

Rezultat Francuske građanske revolucije jeste da je Francuska u periodu do Bečkog kongresa izgubila polovinu stanovnika. Shvatamo li kakav je to pogrom? Napoleon je krenuo u Rusiju sa više od pola miliona ljudi, a vratio se gotovo sam.

Samo u Borodinskoj bici¹⁸⁰ je izginulo hiljade Francuza. Jako-binci su ranije, mobilišući vojsku protiv Prusa, koji su bili na vratima Pariza, uspeli da uključe milion ljudi u vojnu službu. To je bila najveća vojska do tada u istoriji. Svi su izginuli, na ovaj ili onaj način. Francuska je za vreme jakobinaca upala u situaciju tako strašnog siromaštva, gladi, i ponovo, kao u vreme kuge, ljudožderstva, jer nije bilo ništa drugo da se jede...

Opšta volja je u revoluciji poništila pojedinačnu volju, apsolutno je poništila, nije je poštovala, a opšta volja je jedan momenat modernoga bića politike. Drugi momenat modernoga bića politike je pojedinačna volja. Videli smo pojedinačnu volju na ekonomskom planu, kao carstvo pojedinačne volje. Ali se pojedinačna volja artikuliše i na državnom, na političkom planu. Ne samo kao aktivno i pasivno biračko pravo – to su spoljašnja određenja. Pojedinačna volja je subjektivna, i u političkoj sferi ona je subjektivna i ne možemo je posmatrati isključivo kao trpnu, kao na ono na šta se deluje opštom voljom, jer onda ulazimo u revolucionarnu koncepciju. Posredovanje te dve volje čini moderni pojam politike.

Prevlast pojedinačne volje nad opštom voljom, kao veliko iskustvo liberalne političke ideje, liberalizma, anglosaksonsko iskustvo, i prevlast opšte volje nad pojedinačnom voljom, kao veliko kontinentalno revolucionarno iskustvo, dve su političke ideje. Sve što se dešavalo od Francuske građanske revolucije do danas jeste rasprava o odnosu te dve volje – opšte volje i pojedinačne volje. Moderni pojam politike političku delatnost shvata kao svrhu celokupnog praktičkog života, jer politička delatnost objedinjava sav praktički život jedne zajednice, ona je ono što sve pokreće, sve reguliše i u sebi sve sadrži.

Ko je subjekt politike? Klasično, novovekovno mnjenje jeste da je država njeno mesto, njeno okruženje i jedini način dešavanja politike. Tamo gde se pojmovi države i politike izjednačavaju i gde među njima nema nikakve razlike, država ima monopol nad političkom delatnošću. To je klasično određenje, u velikoj meri devetnaestovekovno. Samo država, niko više. Po tom određenju, subjekt političke delatnosti su or-

ganizacije koje država priznaje kao svoj deo. I utočište svega je zakonodavna vlast, skupština itd. Ideja partija, iako Anglosaksonci imaju u tome naravno duže iskustvo, isto tako ovde proizlazi iz Francuske građanske revolucije, kada se pojavljuju delovi koji se organizuju, o čemu govori i sam koren reči partija.¹⁸¹

Da li je subjekt politike samo država? Da li je svrha politike samo država? Početkom XX veka, posle propasti nacionalne države u Prvom svetskom ratu, propasti ideje nacionalne države, a ne bića nacionalne države, dolazi do jednog velikog zaokreta u razmišljanju o politici. Najznačajnije ime tog zao-kreta je Karl Šmit,¹⁸² najveći pravnik XX veka.¹⁸³ On je, odmah posle Prvog svetskog rata, došao do zaključka da sfera političkoga više nije samo državna i pojmovno je odvojio pojam politike od pojma političkog. On je u tolikoj meri bio iznad svog, pa i današnjeg vremena, jer tek je počinjala epoha države (u dvadesetom veku sve velike političke ideje, do neoliberalizma osamdesetih godina, predstavljaju ideje prevlasti države), a on je već tada, na početku, uviđao da se sfera političkoga „izvlači“ iz kontrole države, da je subjekt političkoga i ono što nije samo državno i da je država samo jedan subjekt političkog.¹⁸⁴

Karl Šmit je u svom glavnom spisu *Legalitet i legitimitet* uspostavio razliku između legaliteta i legitimiteata, i to u vreme kada je neokantovsko učenje predstavljalo dominantnu pravnu konцепциju. Neokantovci nisu, za razliku od Šmita, videli nikakvu razliku između legitimiteata i legaliteta. Smatrali su da, ako se poštuje procedura, sledi valjan rezultat; zašto bi se raspravljalo o nekim vrednostima? Šmit, dvadesetih godina prošlog veka, objašnjavao je – za razliku od neokantovaca – razliku između legaliteta i legitimiteata. Objašnjavao je da to u stvari ništa ne znači ako je nešto obavljen u skladu sa procedurom i da može da se postavi pitanje: „Da li je dovoljno samo to pa da u tome vidimo Boga?“ Nije dovoljno. On je objašnjavao, pre toliko godina, da je rasprava o legalizmu, u stvari, rasprava o konzervativizmu. Radi se o tome da, ako se nešto želi zadržati, ono mora imati više utemeljenje, jer pravo samo po se-

bi ne može da bude sebi utemeljenje. To nešto mora imati izvanpravno, više utemeljenje. Na čemu se sve to zasniva?

Sve što se dešavalo posle Drugog svetskog rata u sferi politike potvrda je Šmitovog ubeđenja. Potvrda je da sfera politike više nije monopol države. Polako ali sigurno, a od osamdesetih godina mnogo brže i značajnije, kao subjekt politike pojavljuje se mnogo toga što je vandržavno.

8.1.1. JAVNO MNJENJE

Prvi momenat, na koji Karl Šmit nije obraćao mnogo pažnje, a koji je toliko star i o kom su Anglosaksonci uvek brinuli i u njega verovali, jeste javno mnjenje. Britanski politički sistem ne može da funkcioniše bez jakog javnog mnjenja. Tako je i napravljen, u jednom kontinuitetu, kao niz malih reformi, pri čemu je javno mnjenje dodatno jačalo.

Kako nastaje javno mnjenje u modernom biću, u modernom dobu? Javno mnjenje se obrazuje sa raslojavanjem društva. Ne može postojati javno mnjenje tamo gde je društvo podeljeno na aristokratiju i puk. Javno mnjenje nose srednji društveni slojevi. Tačno se može videti u Velikoj Britaniji, na primer, kako ono nastaje sa industrijskom revolucijom i sa smanjivanjem radnog vremena. Kada se radi od ujutru do uveče, kada se radi od dvanaeste godine života, kada se umire u četrdeset drugoj, kako može postojati javno mnjenje, o čemu bi se ono brinulo? Kada žene rađaju po deset, petnaest muške dece, kada muškarci postaju alkoholičari u četrnaestoj, tu onda ne-ma javnog mnjenja.

Javno mnjenje se prvo obrazuje u zasebnim organizacijama, esnafima, u kojima se nešto organizuje. Trgovci kožom ili proizvođači kože se, na primer, organizuju na određen način, pa se međusobno moraju informisati o svim detaljima svog poslovanja i svoje organizacije i moraju znati šta gde mogu naći, koliko nešto košta, kuda treba da idu da bi našli nešto što im treba. To je rudimentarno javno mnjenje, zaokruženo u od-

ređenu delatnost, u određeni interes; ono se tada još uvek ne poopštava. Kako se napušta manufaktturni način proizvodnje i primeren mu način trgovine, tako dolazi do ukrupnjavanja proizvodnje i trgovine, pa se ukrupnjava i znanje o tome i ono se posreduje informacijama koje ljudi jedan drugom daju i donose. Naravno, kada sve to prati i štampa, razvoj javnog mnjenja se dalje odvija neverovatnom brzinom. Novine su na početku imale samo svrhu oglašavanja. Zašto bi se u tom vremenu pisali horoskopi i kuvari, trebalo je samo da se oglasi da neki Pejn u Pensilvaniji ima dobru burad ili dobar viski. Iz tih sitnih pomaka u ekonomskoj sferi stvaralo se veliko čudo javnoga mnjenja. Naravno, kod Anglosaksonaca – Engleza i Amerikanaca – to se odvijalo daleko lakše i brže jer je princip njihove običajnosti bio liberalan. Prepostavku da građanin ima pravo na svoje mišljenje oni nalaze u *Biblici*, dok se taj isti tekst iz *Biblike* sasvim drugačije tumači u Francuskoj.

Od te ekomske funkcije javno mnjenje, polako, rastom značaja ekonomije u zajednici, dobija i političku funkciju. Može se pratiti kako je u Britaniji razvoj javnog mnjenja doveo do toga da ono postane značajan momenat političkog. Danas je ono nezaobilazni momenat političkog. Javno mnjenje, samo po sebi, ima ulogu istorijskog razloga. Ono se zasniva na najvišem pravu modernoga sveta – pravu svakoga pojedinca na vlastito uverenje. U svojoj formi, u svome principu, to je najviši stav modernog sveta. Ali, u svome sadržaju, to je, u stvari, zbirka svega i svačega. Nema ničeg neistinitijeg i netačnijeg od javnog mnjenja. Šta je sve javno mnjenje? Šta sve ljudi, većina ljudi misli? Ako bismo se držali javnoga mnjenja i vrednosti koje se njime uspostavljaju, ljudska civilizacija bi se odavno ugasila. Na sreću, te vrednosti koje javno mnjenje protežira nisu dela.

Sa jedne strane, javno mnjenje se zasniva na najvišem stavu modernoga sveta, na pravu čoveka na vlastito ubeđenje i mišljenje, a s druge strane ono je zbirka neistina i netačnosti. Značajna epoha javnog mnjenja i zlatno doba javnog mnjenja završava, naravno, sa velikom ekonomskom revolucijom koju

je izazvao Nju dil u Americi. Posle Nju dila čovek je, kao podanik Sjedinjenih Američkih Država, shvatan pre svega kao potrošač, a ne samo kao proizvođač, te je, naravno, razvijena i veština dovođenja čoveka do potrošača i ubedljivanja da kupuje. Prvo mu je trebalo objasniti da kupi sapun, a danas mu se objašnjava da kupuje ideje. Na taj način se od javnog mnjenja, koje je imalo dimenziju i miris nezavisnosti mišljenja naspram političke sfere, vremenom došlo do javnog mnjenja kao nečeg što se proizvodi.

Tome je naročito doprinela pojava televizije, to jest sredstava masovnih komunikacija. Čak i *Tajms* je nekad čitao samo mali broj ljudi, uglavnom u zatvorenom, elitnom klubu, uz viski i lulu, i batlera koji stoji i čeka da ubaci novu kocku leda u čašu. Žene nisu smelete ni da uđu u takve klubove, a kamoli da čitaju *Tajms*. To je javno mnenje viktorijanske epohe u Britaniji. Danas je situacija sasvim drugačija; demokratski odnosi se uspostavljaju sa televizijom, koja nam nudi svaku moguću informaciju. Na primer, reklamom, koja nam kaže šta treba da kupimo. Polazište je u kupovini, u ekonomskoj sferi, da bi i sama politička ideja, na kraju, postala predmet kupovine. Nama danas, kroz televiziju, kroz masovne medije nude sve. Javno mnenje je vremenom izgubilo svoju subjektivnu funkciju koju je imalo u zlatnoj epohi liberalizma u XIX veku.¹⁸⁵

Zaključili smo da sfera politike nije primarno državna. Jedan od njenih momenata je i javno mnenje, koje je predstavljalo ono subjektivno u politici. Šta se desilo nakon propasti te subjektivnosti javnog mnenja? Potenciju koju je imalo javno mnenje u vreme liberalizma morao je neko drugi da zauzme. Tu potenciju da i nedržavno bude stvaralac politike zauzela je sfera koja je osamdesetih godina prošlog veka nazvana civilno društvo. Pojam civilnog društva se razlikuje od pojma građanskog društva. Građansko društvo je pre svega ekonomsko društvo, a civilno društvo je delatnost pojedinca na političkoj ravni. Ako je pojedinac izgubio snagu koju je imao u zlatnom dobu javnog mnenja, da preko njega deluje na državu i time je obavezuje, on je morao to da iskaže nekim drugim putem, od-

nosno kroz civilno društvo. Na ovaj način određeno civilno društvo je daleko šire od onoga što se danas naziva nevladinim sektorom.

Postoje još mnogi drugi momenti koji nisu državni a subjektivni su u političkoj sferi. Može se predvideti da će ih u dvadeset prvom veku, svakako, biti još mnogo više. Država polako, ali sigurno, nestaje iz političke sfere, ona postaje samo njena forma. Mnogi to ne shvataju jer se drže ideje države kao apsoluta. Većina ljudi je etatističkih gledišta, misli da je država sve, ne samo u političkoj sferi o kojoj se ovde govori, nego i u ekonomskoj, religijskoj, u smislu jednog vođe, jednog boga, jedne nacije. Neki misle da je država čak i u porodici – kakva porodica, takva i država! Država nema ni u političkoj sferi više monopol, a kamoli u ostalim praktičkim sferama. Država se polako povlači iz politike.

8.2. BIROKRATIJA

Ne možemo prihvati da će ta artikulacija pojedinačnih interesa, na zajedničkom nivou, u sferi politike, u potpunosti istjerati opštu volju. Verujemo da će se sve ipak održati nekim klasično-liberalnim načelima minimalne države na okupu i da se neće raspasti. Šta je to što drži sve na okupu, a nije država? Odgovor je – birokratija.

Kod naroda koji nikada nisu stigli do ozbiljne birokratije postoji verovanje da je birokratija nešto pejorativno i oni se većito bore protiv birokratije, iako im je ona, u stvari, neophodna. Birokratija je znanje o upravljanju opštim poslovima zajednice. Ona se može shvatati i kao određeni socijalni sloj ljudi, tako da predstavlja malobrojan sloj, elitu, mada je to nešto spoljašnje. I to je najveće čudo u objašnjenju pojma birokratije, jer je elitni birokrata dobar birokrata. Najteže znanje je upravo znanje o upravljanju opštim poslovima zajednice.

Svako razuman će reći da je za upravljanje gradom potrebno vrlo ozbiljno znanje, a nerazuman i preterano demokratski

nastrojen će misliti da je to isključivo pitanje koga će građani izabrati. Nikakve veze nema između te dve stvari: koga će građani izabrati na izborima i kako se upravlja gradom. Gradom se upravlja, ako se želi i hoće valjano upravljati, naučno.¹⁸⁶

Birokratiju sačinjavaju znanje i veština i samo birokratija koja ih poseduje može uspešno upravljati opštim poslovima. Birokratija može biti sportska, može biti ekonomska, može postojati u političkoj sferi, u korporativnoj, u kriminalu, crkvi...

Sportskim organizacijama upravlja sportska birokratija. Društvena moć sportske organizacije je nemerljiva. O tome govori i nesumnjiva moć komesara NBA lige. Sport je u Italiji četvrta privredna grana i grana sa najvećom profitnom stopom. Sportska birokratija je danas verovatno najpismenija od svih birokratija, jer je međunarodna. Sportska birokratija ne može biti nacionalna. U sportu praktično već godinama ne postoji nacionalna država. Međunarodne sportske organizacije odavno ne priznaju odluke nacionalnih sudova, nego samo odluke sportskih organizacija. Za međunarodnu sportsku birokratiju ne postoje nacionalne države.

Birokratija je čudo modernoga sveta. Rimska civilizacija je nije imala, ni renesansa. Birokratija nastaje sa Francuskom građanskim revolucionom i modernom epohom.

Pri razmatranju birokratije nezaobilazni su radovi Maksa Vebera, koji je ukazao na povezanost protestantizma sa idejom birokratije.¹⁸⁷ Birokratija – ta bezličnost u obavljanju poslova, istiskivanja privatnoga iz delatnosti, postavlja stvari kao opštu volju i poslove obavlja bezlično.¹⁸⁸ To je suštinsko određenje birokratije, ona je bezlična i obavlja posao odvojeno od mesta svog prebivališta.

Birokratsko znanje je najviše i najteže od svih praktičkih znanja. To je znanje o upravljanju opštim ili javnim poslovima. Mnogi veoma slobodoumno nastrojeni ljudi tvrde da je ideja birokratije suprotna ideji demokratije. Odgovor na ovo pitanje dao je još Aristotel, koji je rekao da je besmisleno pitanje da li je to Sokrat ili je to belo, zato što Sokrat i belo nisu u suprotnosti. Prema tome, treba izbeći besmisleno pitanje da li je to

Sokrat ili je to belo, jer ispravno pitanje može biti samo: da li je to Sokrat ili je to Kelon, odnosno da li je to belo ili crno, a da li je to Sokrat ili je to belo ništa ne znači. Tako je i ovo pitanje – da li je birokratija suprotna demokratiji – besmisleno pitanje. Da bi uopšte mogla biti moguća neka demokratija, čak i ona najpraznija, ona mora imati postolje na kome se sve drži, a to postolje je birokratija. I liberalna politička ideja je moguća u onim zajednicama koje imaju razvijenu birokratiju, a birokratija se razvija u onim zajednicama koje imaju dublje, postojaće vrednosti, kao što je sloboda moguća samo u onim zajednicama koje takođe imaju dublje, postojane vrednosti, odnosno koje imaju iskustvo protestantizma. I zato je – Veber je to kasnije objasnio rečima da se apstraktni stav protestantizma širi i u neprotestantskim zajednicama – katoličku crkvu protestantizam toliko promenio da je ona u nekim slučajevima znala biti „protestantskija“ nego bilo koja protestantska zajednica.

Pojmom birokratije završavamo raspravu o modernom bici, čiji je vrh i kraj birokratija. Rekapitulirajući, možemo reći da biće moderne praktičke ideje ima četiri momenta: subjektivno-pravni momenat, moralni momenat, ekonomski momenat i javno-pravni, odnosno politički momenat. Jasno je da je politički mnogo bolji termin od državnog, jer je objašnjeno da država prestaje da „ima monopol“ nad politikom.

9.

ISTORIJSKI PRIKAZ RAZVOJA MODERNE EKONOMSKE SFERE

9.1. IZVORI OBIČAJNOSTI KAPITALSKЕ EPOHE U PRETKAPITALSKOM PERIODU¹⁸⁹

Jedno od uobičajenih mnjenja jeste da se kapitalska običajnost uspostavila negde oko XVI veka. Kao i svako mnjenje, i ovo sadrži samo deo istine. Naime, to stoleće se promoviše na religijskoj i ekonomskoj ravni, dok se privatno-pravna, javno-pravna i privacijsko-moralna oblast zasnivaju na kapitalskoj osnovi tek u idućim stolećima. Čak se i ekomska sfera uspostavlja samo uopšteno i potencijalno. Ali, i pored rečenog, može se načelno valjanom prihvati ocena o šesnaestom veku kao prvom kapitalskom stoleću.

Momenti kapitalske običajnosti nisu nastupili nenadano, verovatno ni za umnije savremenike, jer su dugo pripremani u jednom tihom procesu samourušavanja srednjovekovne običajnosti. Taj proces je bio dug i posredovan procesom sazrevanja srednjovekovlja, te je često vrlo teško, i pored tolike vremenske distance, videti ga u čistoti. Ipak se nekoliko momenata toga procesa nameću kao neosporno zaslužni za naknadnu promociju kapitalske običajnosti.

- 1) Prvi je, naravno, proces sazrevanja hrišćanstva.
- 2) Posle skoro viševekovnog perioda relativne ekonomске stabilnosti, u četrnaestom veku je došlo do suprotnih procesa koji su za posledicu imali urušavanje ekonomske i klasne strukture tadašnje zapadne Evrope.

Tadašnja zapadna Evropa, iznikla iz propasti franačke države, bila je zbir nebrojenih, skoro autarkičnih ekonomskih celina. To su bila vlastelinstva, crkvena imanja, imanja crkvenih redova, slobodna seljačka zemlja, posedi gradova... Sačuvan je opis jednog nemačkog trgovca koji je 1520. godine krenuo iz Eltmana na Majni brodom do Majnca. Udaljenost između tih odredišta je iznosila oko 270 kilometara, a da bi je savladao trgovac je morao da pređe preko sedam različitih kneževskih teritorija, te teritorija gradova itd. Ukupno se zaustavio na 27 carinskih mesta, odnosno na svakih desetak kilometara bila je jedna carina. Postoji podatak da se u trinaestom veku na putu od Bazela do Kelna moralо proći kroz više od četrdeset carinarnica. Praktično čitava zapadna i centralna Evropa izgledala je tako. Osim mukotrpnih trgovačkih poduhvata, te zasebne celine nemaju bitniju vezu. Njihovo pravno odnošenje je zasnovano na neverovatnom spletu raznih privilegija, koje u sebi čuvaju već davno ugasle strasti i interesе, te se sve čini kao neumno i neorganizovano ustrojstvo. Govoriti o centralnoj vlasti ili nekakvoj kontroli je neuputno. Na čemu se sve to držalo, kako to da se nije raspalo u paramparčad? Tu je postojala dvojna supstancijalna veza: običaji i hrišćanstvo, koji iza led-a učesnika sve poravnavaju i dovode u vezu. Tadašnji vrlo kratak životni vek, kada se čovek sa četrdeset godina smatrao vrlo starim, naknadno je usložnjavao nemogućnost pojedinačne volje i interesa da sebe ostvare. Život je bio vezan za jednu teritoriju, jedan socijalni status, često i za samo jednu odeću. Podmukla snaga običaja i civilizacijska prisila religije su tu hotimičnost i slučajnost sputavale i sprečavale. Ali krizom katoličanstva stega se gubila i sve je polako počelo da liči na jedan neuspeo božji poduhvat.

Struktura proizvodnje ne zaslužuje da se naziva strukturom, jer se radilo o najčešće monokulturnoj poljoprivrednoj proizvodnji. Zanatstvo je bilo prisutno samo u gradovima, koji su bili retki i sa malo stanovnika. Na vlastelinstvu su većinom bila dva-tri majstora, koji nisu bili u boljem položaju od ostalih. Trgovina je bila u ogromnoj meri lokalna i naturalna.

Praktično sav dohodak nastaje u poljoprivredi, a on je vrlo oskudan i disperzivan. Ogroman deo tog dohotka prisvaja vlastelin, ali ga ne vraća u ekonomski tokove, nego ga naprsto uništava kroz ličnu samovoljnu potrošnju.

Mediteranska Evropa izgleda posve drugačije, naročito Italija, koja kroz sukob i razvoj svojih trgovačkih republika biva ekonomskim središtem toga sveta. Stanovnik Venecije je ostvarivao 10–15 puta veći dohodak nego stanovnik Francuske. Đenova je u kreditnom smislu bila snažnija od većine zemalja severa i zapada, koje nisu ni mogle biti finansijski subjekti. Đenova je kreditirala Habzburgovce, finansijski podržala Portugaliju pri pomorskim ekspedicijama itd. Ali u tom moćnom i valjanom svetu neće se roditi čudo kapitalske običajnosti, taj svet neće imati potrebu za Martinom Luterom, nego će severnačke duge zime poroditi nov princip.

Do četrnaestog veka Evropa ima dve skoro nezavisne ekonomske celine: mediteransku i holandsko-severnačku. To ne znači da se i drugde ne trguje, ali se to ne radi trajno i uređeno. Može se govoriti o autarkičnosti i napetosti među tim celinama, iako je između njih bilo i dodira. Levantski proizvodi su iz Italije, već sa prevelikom maržom, stizali do Barselone i Marselja i odatle išli na sever, pre svega do Šampanje čiji su sajmovi u trinaestom i četrnaestom veku bili najčuveniji. Postojali su i kopneni putevi preko alpskih prevoja i klanaca, a, začuđujuće, Dunav nije korišćen iako je on omogućavao direktnu vezu sa Levantom. Početna tačka svega bila je Venecija. Iako i ranije moćna, posle tzv. Zlatne buli iz 1082. godine postaje dominantna u trgovini sa Vizantijom. Tim aktom je vizantijski suveren Aleksej¹⁹⁰ nagradio Veneciju što mu je pomogla svojom flotom u borbi protiv normanskog vojvode Roberta Gujskarda.¹⁹¹ Suština privilegije je u tome što je Venecija stekla pravo da kupuje i prodaje u Vizantiji bez ikakve kontrole, carine ili poreza, što čini jednu od najisplativijih privilegija ikad datih. Venecija je vekovima bila centralni magacin levantskih proizvoda. Severnački trgovci su bili na razne načine ograničavani u trgovini. Postoje podaci da je početkom

trinaestog veka dozvoljena trgovina nemačkim trgovcima u Veneciji, ali pod vrlo strogim uslovima. Nemački trgovci su prisiljeni na trgovačku getoizaciju, pošto su morali da na kanalu Grande, kod mosta Rialto, podignu trgovačku kuću, znanu kao *Fondaco dei Tedeschi*. Zgrada je bila kombinacija hotela, kancelarija i magacina. Zgradom je upravljao nadzornik koja je postavljala Venecija i bez čije saglasnosti se nije mogao sklopiti nijedan posao. Čak je vozačima gondola bilo zabranjeno da bilo kog severnjačkog trgovca voze na drugo mesto. Svi su morali biti na okupu i pod potpunom kontrolom. Latinska racionalnost je dovedena do paradoxalnosti, pošto je sprečavala elementarne postupke drugih pri trgovini, a sama je uživala status, ne slobodne trgovine, nego neshvatljive trgovinske privilegije na najznačajnijem tržištu onoga doba – u Vizantiji.

Polemika između te dve celine nije rešavana na kopnu ne-ga na moru. Severnjaci su prvo stigli u Mediteran i pokazali se vojnički superiornim. Imali su dominantna tehnička rešenja pri konstrukciji brodova. Plovili su daleko duže, brže i sigurnije. Nije im bilo strano koketiranje sa gusarenjem. I, na kraju, razbili su sezonski ritam trgovine Mediteranom. Većim delom godine su plovili i trebalo im je daleko manje luka za pre-tovar, odmor i dokolicu.

Kapitalska običajnost započinje kao objedinjavanje te dve ekonomski celine, pri čemu se severnjačka postavlja kao dominantna, a mediteranska kao prateća. Tako i severnjačko hri-šćanstvo (protestantizam) postaje supstancialna osnova te prevlasti, a južnjačko (katoličanstvo) te podložnosti.

Ono što je zapadnu i centralnu Evropu nateralo na skok preko svoje mere su nepovoljni ekonomski tokovi u četrnaestom veku.

Teško je pronaći dominantan ekonomski uzrok te krize, a da se ne upadne u zamku učitavanja današnjih ekonomskih kategorija u četrnaesti vek. Sve to upućuje i na karakter ekonom-skoga znanja: da li je ono teorijsko ili praktičko? Ekonomisti su ponajčešće izgubili praktički osnov svoga znanja, te shodno

tome olako svoje kategorije postavljaju pod vidom večnosti, kao da su, kako to još Aristotel kaže, „nenastale, večne i nepropadljive“. Pod vidom naučne objektivnosti igraju se istorijskog socijalnog konstruktivizma i obesmišljavaju samu ideju istorije. Neistorijske kategorije ne otkrivaju istorijsko vreme. Zbog toga se ne možemo upuštati u spekulacije o stogodišnjim ili višestoletnim ekonomskim ciklusima srednjega veka, jer sve to prepostavlja da je ekonomska sfera bila samostalna u odnosu na druge sfere srednjovekovne običajnosti, što je u najmanju ruku upitno. Ta samostalnost ekonomske sfere u odnosu na kulturnu, pravnu, vojnu i iznad svega političku nije čista ni u devetnaestom veku, a kamoli u četrnaestom. *Ekonomija nema samostalnu vlastitu istoriju, ni kao biće ni kao znanje, što ne znači da je bilo kakva istorija uopšte moguća bez ekonomije.*

9.2. SAD¹⁹²

Industrijska revolucija u Engleskoj bila je rezultat mnogih, čak i nekih političkih procesa. Industrijska revolucija nije bila rešenje samo za ekonomske, nego, i pre svega, za budžetske probleme te zemlje.

Ta revolucija je, osim toga, u najvećoj mogućoj meri promenila način života britanskih podanika. Bio je to buran proces koji je doveo do strašnog socijalnog raslojavanja i do prelaska stanovništva iz ruralnih predela u gradove. To je onaj proces koji je tako često nazivan *kako su ovce pojele ljude*.¹⁹³ Veliki posedi, njihovo ukrupnjavanje, razvoj stočarstva, doveли su do progona stanovnika sela iz predela u kojima su ranije živelji. Zakoni o skitnji su od tih nesrećnika pravili kriminalce.

Britanci su čudan narod, koji se prema svojoj istoriji odnosi sa distancicom i ništa ne skriva. Dovoljno je čitati mnoga britanska književna dela tog perioda, pa videti koliko je to sve bilo strašno.

Industrijska revolucija je dovela do koncentracije kapitala, pre svega finansijskog. Finansijski kapital je po definiciji cen-

tralizovan. On postaje elementarna društvena moć i zauzima mesto koje je u ranijem ekonomskom poretku imala aristokratija sa dvorom i okolinom. Finansijski kapital je najčistiji kapital zato što je najmobilniji i najapstraktniji. On najbrže prelazi iz jedne u drugu granu privrede. Najbrže se plasira i najbrže otplaćuje rentu, kamatu.

Britanska industrijska revolucija nije mogla ostati samo na ostrvu, te se prelila. Iako je Britanija ostrvska država, jedan njen veliki deo nije bio ostrvskog karaktera i industrijska revolucija se širila svuda gde je to bilo moguće, pre svega u njenim kolonijama, a posebno u bivšim severnoameričkim kolonijama koje su nešto ranije formirale Sjedinjene Američke Države. Tamo je industrijski način proizvodnje raspola-gao i jednom pogodnošću koju u Britaniji nije imao, a to je, što može izgledati pomalo čudno, skupa radna snaga. U situaciji kada je radna snaga jeftina, ulaganje velikih sredstava u tehniku se ne isplati. Skupa radna snaga na američkom tlu dovela je do nezapamćenog ubrzavanja industrijalizacije. Zbog toga već u drugoj polovini XIX veka SAD u industrijskom pogledu prevazilaze Britaniju.

Često posmatramo Ameriku kroz prizmu njenih pionir-skih mitova koji govore o tome da je nju prvo bitno sačinjava-lo stanovništvo koje je stiglo iz Evrope željno slobode i hrane, što je dovelo do toga da je tu životna konkurencija običnog čoveka bila, kao i dan-danas, najteža na planeti. To je zemlja borbe, sloboda je tu jedna velika apstrakcija. Život u Americi predstavlja strašnu borbu, posebno zato što je to zemlja liberalnih načela u kojoj država ne sme da smeta privrednim poslovima; upravo taj princip omogućio je brzu i snažnu industrijalizaciju.

Američka država nastaje, na početku, na opreci severnog – trgovačkog, i južnog – poljoprivrednog kapitala. Dva čovjeka, politički potpuno različita – Hamilton i Džeferson – postavili su temelje ovoj moćnoj državi. Džeferson, pisac *Deklaracije nezavisnosti*,¹⁹⁴ kasnije predsednik Sjedinjenih Američkih Država, bio je robovlasnik i nikada se tog robovlasničkoga nano-

sa nije mogao oslobođiti. Čak je utvrđeno da je bio i otac jednog crnog deteta. Iako je od njegove ličnosti napravljen mit, on je bio tipični južnjački robovlasmnik. Hamilton je bio potpuno drugačija ličnost. On je bio više Britanac nego Amerikanac. Smatrao je da je funkcija države da omogući opšti razvoj, i da ona mora da učini sve što je moguće u tom cilju.

Ovde imamo prvi sukob dve potpuno različite koncepcije, državne intervencije i državnoga liberalizma. Hamilton je otac svih američkih institucija. Za vreme oba Vašingtonova¹⁹⁵ mandata i Džeferson i Hamilton su bili u vlasti. Vašington nije dopuštao nijednom da napusti vladu, pa su se njih dvojica sukobljavali u okviru nje. To je bio sukob dvaju realnih interesa. Trgovačkom kapitalu na severu odgovarala je merkantilistička privreda, izvoz američkih poljoprivrednih proizvoda i uvoz evropskih industrijskih proizvoda, dok je Džefersonovoj južnjačkoj koncepciji odgovarala zaštita poljoprivredne proizvodnje. Zbog toga su se našli u ratu.

Pobedila je Džefersonova koncepcija. Amerika je počela sopstvenu unutrašnju industrijalizaciju, te je izgubio značaj veliki trgovački promet, pre svega sa Britanijom i Evropom, i međusobna zavisnost industrijskih i poljoprivrednih proizvoda.

No, ostalo je veliko Hamiltonovo nasleđe u vidu najznačajnijih institucija američke države.

Posle Džefersona nastupa čitav niz južnjačkih predsednika, farmerskog rezona. Najznačajniji od njih je Endru Džekson, čoven po tome što je bio jedini američki predsednik koji je stvorio suficit u budžetu. Amerika je od tada do danas samo četiri godine imala suficit u budžetu, inače je uvek bila dužna.

Na sistemu budžetskog deficitu u Americi je i napravljeno privredno čudo. Suficit u državnoj blagajni, u budžetu, opančniji je od deficitu, jer time država očigledno onemogućava privredni razvoj. Džekson je izazvao veliku finansijsku krizu u svom preteranom liberalizmu, jer je dokinuo monopol centralne banke na emitovanje novca, pa je novac u njegovo doba u Americi mogao da izdaje ko god je htio. Primenom takvog, krajnjeg liberalizma, američka privreda je dospela u ap-

surdnu situaciju. Džekson je, razumljivo, zastupao Džefersonovu ruralnu, farmersku koncepciju, ali su isti model upravljanja državom zastupali i neki predsednici sa severa.

Takva situacija vladala je do polovine XIX veka. Na severu je industrijalizacija tekla izuzetnom brzinom i razvijala se najbrže na celoj planeti. Naravno, sever je tražio da i politička sfera u državi prati tok takvog industrijskog razvoja. Zbog toga dolazi do sukoba industrijskog i farmerskog kapitala. Već je istaknuto da je u sukobu farmerskog i trgovačkog kapitala pobedio Džefersonov farmerski, ruralni. Njegova ideja je tada pobedila Hamiltonovu.

Polovinom XIX veka, razvojem američkog severa i njegovom industrijalizacijom, sukobljavaju se industrijski i farmerski način proizvodnje, što je dovelo do američkog građanskog rata. Može se reći da je u takvoj situaciji pitanje ropstva bilo nebitno i da je bilo samo povod, ali ne i uzrok građanskog rata. Sam Abraham Lincoln¹⁹⁶ je u svojim govorima tvrdio da će posle oslobođenja od ropstva tim ljudima biti gore nego kada su bili robovi. Zaista je tako i bilo.

Najpre se dogodio sukob sa Meksikancima oko Teksasa, na čemu su insistirale južne države. Nakon početnih čarki, jug je, na kraju, uspeo da dobije Teksas vojnom operacijom. Sever je to posmatrao sa čuđenjem: zašto bi oni finansirali takav rat? Zatim su sledili problemi sa izgradnjom železnica između dva okeana, dve američke obale, pa onda kriza oko Kanzasa. Svi ti problemi i krize bili su pre svega političke prirode.

Kriza oko železnice završena je kompromisom. Izgradnja je počela istovremeno iz oba pravca i trebalo je da se graditelji sretnu na sredini kontinenta, ali se desilo, međutim, da su se oni mimošli negde kod Misisipija, tako da su napravljene dve paralelne pruge, dugačke više hiljada kilometara, od istočne do zapadne obale.

Sam građanski rat počeo je krizom u Kanzasu, gde je neki Braun¹⁹⁷ ubio nekoliko farmera. Građanski rat¹⁹⁸ se, kao što je već napomenuto, nije vodio prvenstveno radi ukidanja ropstva – i samim Amerikancima je to bilo potpuno jasno.

Jug je tada imao neuporedivo bolje vojнике, jer je uvek bolji vojnik poreklom sa sela. Osim toga, imao je tradiciju ratovanja i neuporedivo bolje vojskovođe. Severnačku vojsku i njen starešinski kadar sačinjavali su samo činovnici. Niko od njih praktično nije poznavao ni osnovne vojničke veštine, pa su na početku rata pravili strašne vojničke greske. Na početku je jug nadmoćno rešavao bitke u svoju korist iako je imao manje boraca, ali, kako je vreme prolazilo, sever je preuzimao primat. Ono što je bilo povod ratu – dalji razvoj industrijske proizvodnje – postalo je uzrok poraza juga. Jug nije imao industrijsku proizvodnju oružja i vremenom je sever postajao tehnički nadmoćan, čime je dobio i rat. Pored toga, na strani severa borili su se isključivo dobrovoljci, jer Amerikanci do dvadesetog veka nisu vršili mobilizaciju, kao ni Britanci, jer bi to bilo protivno principu liberalizma.

Sever nije, dobivši rat, ponizio jug i nije ga opteretio dodatnim nametima, nego ga je posmatrao kao tržište industrijskih proizvoda. Naterao je južne države na industrializaciju, tako da je jug morao menjati i svoje ubičajene agrarne kulture. Na nepreglednim američkim stepama, koje su bile preplavljenе krdima bizona i goveda, polako se počela razvijati zemljoradnja, koja je Ameriku pretvarala u veliku žitnicu.¹⁹⁹

Industrijska koncepcija ekstremnog liberalizma vladala je praktično do dvadesetih godina prošlog veka. Ogromna većina predsednika bila je sa severa i svi su zastupali industrijski liberalizam. To je dovelo do centralizacije industrijskog kapitala i do pojave najbogatijih ljudi u istoriji naše planete.

Takva privredna kretanja dovela su do velike centralizacije kapitala u rukama pojedinaca. Taj period u istoriji predstavljao je doba najvećeg rasta industrije u jednoj zemlji. Ogromni ekonomski rast Sjedinjenih Američkih Država u drugoj polovini XIX veka uzrokovana je konceptom liberalizma, preciznije rečeno – političkog liberalizma.

U tom periodu Amerikanci nisu imali nikakve obaveze prema državnom porezu, nisu služili vojsku, nisu morali ni da znaju ko je predsednik države, slobodno su kupovali oružje, a

njihov posed i imovina bili su neprikosnoveni. Ako bi neko ušao na njihov posed, pucali bi na njega i tako rešavali stvar.

Početkom XX veka dešavaju se ipak neke promene. Intervencija Amerike na Filipinima prva je intervencija SAD izvan američkog kontinenta, s obzirom na to da su se do tada držale one čuvene Medisonove²⁰⁰, kasnije Monroove²⁰¹ doktrine da je ceo američki kontinent, i Južna i Severna Amerika interesna sfera Sjedinjenih Američkih Država. Intervencijom na Filipinima američki vojnik prvi put napušta svoj kontinent.

Najveći prelom i u američkoj, ali i u evropskoj istoriji, jeste Prvi svetski rat. Američki ulazak u rat konačno je rešio ovaj veliki svetski konflikt. Jedan saveznik, Rusija, zamenjen je drugim. Rusiju je najpre potresla građanska, Februarska revolucija,²⁰² kasnije Oktobarska²⁰³, socijalistička revolucija, a konačno ju je iz rata izbacio Brestlitovski mir,²⁰⁴ koji je Trocki²⁰⁵ potpisao sa Nemcima. Brestlitovski mir je u tolikoj meri porazio saveznike da je Britanija čak pokušala da sa Nemcima sklopi separatni mir, jer se bojala da će izgubiti rat. Zatim su u rat ušli Amerikanci i spasili saveznike. Oni nisu imali toliko ljudi kao Rusi i nisu imali namjeru da njihovi dečaci bespotrebno ginu i neprestano su vodili računa da njihovi gubici budu što manji. Ali, oni su imali ono što Rusi nisu imali – industriju i viziju.

Rat, smatrali su Amerikanci, kao i sve drugo u ljudskom životu, treba da bude pakt. Ko ima novac, taj nameće pravila igre. Finansiranjem svojih saveznika, uključujući i mesečnu apanažu Jugoslovenskom odboru i srpskoj vladu 1918. godine, presudno su uticali na ubrzanje završetka Prvog svetskog rata. Ulaskom SAD u rat, Vudro Wilson²⁰⁶ postaje prvi čovek među saveznicima. Od tada Amerika, htela ona to ili ne, postaje svetska sila.

Rezultati Prvog svetskog rata oblikovani su Wilsonovom voljom. Njegov princip samoopredeljenja naroda, koji je u južnoj i centralnoj Evropi doveo do nastanka novih država, bio je nešto potpuno novo za Evropu. Austrougarsku, u stvari, nije uništio poraz u ratu, niti srpska vojska, nego Tomaš Masarik²⁰⁷ i

češko pitanje, čije je rešenje predstavljalo obrazac za sve ostale države koje su sačinjavale monarhiju. Ukoliko Češka dobije samostalnost, i sve druge države će dobiti samostalnost. Masarik je ubedio Vilsona da bi takvo rešenje bilo najbolje za sve, i otad Austrougarske više nema.

Prvi svetski rat je bio dotad najveći američki posao. Prvi put je američka država industrijsku proizvodnju koristila za ratne svrhe, naručivala je vojnu opremu i pojavljivala se kao poručilac, i tako prvi put intervenisala u privredi, i ne znajući da to čini. To je bio veliki ekonomski zamah u proizvodnji, ali se država ovaj put pojavila kao subjekt industrijske proizvodnje. To je bilo protivno principu liberalizma koji je vladao tom zemljom do pojave industrijskog liberalizma. Država je bila do tada ekonomski apsolutno nebitna, a sada se pojavljuje kao najbitniji elemenat ekonomije.

I tu se dešava odsudni prelom koji Amerikanci zaista nisu mogli da prihvate. Oni čak nisu ni ratifikovali Versajski ugovor.²⁰⁸ Takođe, uopšte nisu shvatali Vilsonove međunarodne poteze. Oni nisu razumeli zašto Amerika treba da se upliće u evropske stvari. A naročito im nije bilo jasno zašto treba da finansiraju skupi rat protiv sovjetske revolucije. Američki porезni obveznik je do tada navikao da ne plaća ni jedan cent preko onoga što je minimalna potreba. Zašto bi sad plaćao ratovanje nekih divljih hordi u Sibiru?

Amerikanci su se tvrdoglavno držali svoga industrijskog liberalizma, što je na kraju dovelo do poznate velike krize, kada se sve srušilo, a to se dogodilo jer je postojala velika centralizacija kapitala u rukama malog broja ljudi. Sve veća centralizacija dovela je do toga da je većina stanovništva u najbogatijem svetskom društvu postala vrlo siromašna. Ne u smislu u kome se siromaštvo shvatalo u Evropi, nego je problem bio u maloj moći potrošnje, tako da nije bilo moguće plasirati obilje industrijskih proizvoda kojima je bilo zatrpano američko tržište.

Prvi pokušaj intervencije države bio je u tome da interveniše na strani kapitalista i neslavno je propao. Uspeo je tek dru-

gi, Ruzveltov pokušaj, koji nije intervenisao u korist kapitala nego u korist rada. Amerikanci su se namučili da reše tu križu, jer se tada prvi put desilo da industrijski liberalizam, držeći se svojih principa, dovede do propasti naizgled čvrste zajednice. Onda su se pojedinci setili da bi državna intervencija mogla da spase ekonomiju. Sada im se osvetilo ono što nisu prihvatili kao rezultate Prvog svetskog rata, tako da su skoro petnaest godina posle završetka rata morali ponovo da prihvate državnu intervenciju.

Rešenje je osmislio jedan Englez – Džon Majnard Kejnz i ceo niz mlađih ekonomista koje je Ruzvelt tada angažovao. Mladi profesori ekonomije postali su najznačajniji ljudi Amerike. Klasičnom američkom političaru ništa nije bilo jasno, jer je to bilo protivno važećem principu liberalizma. Stručnjaci su počeli da vladaju zemljom. Bilo je tu silnih problema, među kojima su se isticale bitke koje su vođene oko dva zakona – zakona o farmerima i zakona o sindikatima – koji dugo vremena nisu uspevali da dobiju odobrenje Vrhovnog suda, jer su sudije smatrali da su tako koncipirani zakoni protivni liberalnom pravnom principu nepovrednosti ugovora. Ako su sklopljeni ugovori između sindikata i kapitalista, šta ima tu da se petlja država – ugovor je nepovrediv. Zatim je umro jedan sudija vrhovnog suda pa je Ruzvelt imenovao novog sudiju, koji je doneo prevagu u raspravi i zakoni su stupili na snagu.

Ti zakoni su obezbeđivali minimalne nadnlice i minimalnu cenu poljoprivrednih proizvoda. Tada se odjednom pojavljuje potrošač, onaj koji sada ima novca da kupi ono što mu je potrebno. Time što kupuje, on podstiče i proizvodnju. U suštini, rešenje je vrlo jednostavno.

Iako je taj podsticaj bio dobar, država ga je još pojačala javnim radovima koji su stvarali novoga potrošača. I, odjednom, Amerikanac postaje potrošač, a šezdeset godina pre toga bio je pre svega proizvođač.

Uvođenje *Nju dila*²⁰⁹ ne bi do kraja uspešno završilo da Evropa nije priskočila Americi u pomoć, i to na evropski način – ratom. Drugi svetski rat je najveći ekonomski posao u

istoriji ljudskog roda, pa se može reći da su Amerikanci jedini pobednici tog rata.

Drugi svetski rat Ameriku je koštao deset puta više nego Prvi svetski rat. Ali je zato doneo Americi četrdeset puta veći profit. Neverovatno je koliko je američka ekonomija imala koristi od tog rata. Ruzvelt je znao da će tako biti. Iako je izbore 1940. godine dobio na tezi da Amerika ne sme ući u rat, lično je bio najveći zagovornik toga rata.

Istorijski podaci pokazuju da je dve nedelje ranije znao za japanski napad na Perl Harbor, koji se dogodio 7. decembra 1941. godine. I šta je tada uradio? Raspustio je vladu i povukao se, čekajući da dođe do tog napada, jer tada Ameriku ništa ne može zaustaviti da uđe u rat. Ruzvelt je želeo ulazak u rat i radio je sve da se to desi, a Amerikancima je objašnjavao da je on jedini čovek koji će Ameriku spasiti od rata.

Treći put Ruzvelt je izabran za predsednika SAD 1940. godine. Do tada nijedan američki predsednik nije vladao više od dva mandata, jer je to bilo običajno pravo, pošto je sam Washington kao prvi predsednik vladao samo dva mandata i povukao se. I ta praksa prerasla je u ustavni običaj. Ruzveltu ni to nije bilo dovoljno, nego se krajem rata kandidovao i na četvrtim izborima uzastopno i pobedio. Ubrzo posle toga je umro.

Drugi svetski rat je u Americi doneo neverovatnu državnu intervenciju u privredi. Tada se pojavljuje vojni sektor kao najznačajniji. I do dana današnjeg američka privreda zavisi od vojne industrije, do te mere da se to može nazvati ekonomskom bolešću zavisnosti. Američka privreda uopšte ne može da funkcioniše ako ne postoji vojni momenat koji će podstići i koji najviše dolazi do izražaja u privredi. To je veoma daleko od onog industrijskog liberalizma zlatne američke epohe, tako da ni američka država više ne liči na nekadašnju državu.

I u Drugom svetskom ratu Sjedinjene Američke Države su pobednik, i to višestruki. Ne samo da su pobeđene neprijateljske države, nego su i među saveznicima pretrpele najmanje gubitke u ratu. Život je u tom ratu izgubilo 120.000 Amerikana-

ca, što je neuporedivo manje ljudskih žrtava od, na primer, onih u Sovjetskom Savezu (22 miliona), zatim Jevreja (sedam miliona), Roma (devet miliona, koje gotovo niko ne spomije), ili Nemaca (11 miliona).

Završetak Drugog svetskog rata doneo je najveću migraciju u istoriji ljudskog roda, što se često ne uzima u obzir. Na primer, iz centralne i istočne Evrope proterano je 14 miliona Nemaca. I to je rezultat Drugog svetskog rata.

Amerikanci su, najvećim delom, finansirali taj rat i, naravno, izvukli najveću dobit iz njega, koju koriste do dana danasnjeg. To je i dovelo do toga da je priroda američke ekonomije do danas prvenstveno militantna. To i oni sami znaju, kao i to da je Kisindžer²¹⁰ vojni sektor u američkoj privredi nazivao socijalističkom američkom privredom.

Posle strašnog udarca koji je Sovjetski Savez zadao Americi, poslavši Jurija Gagarina²¹¹ u kosmos, Amerikanci ubrzano nastoje da ih dostignu i preteknu. Amerikanci su se uplašili da će Sovjeti zauzeti sve strateške tačke neba, kao i eventualnih posledica po sopstvenu bezbednost. Zato se kosmička trka dve supersile u istraživanju kosmosa uglavnom odvijala iz vojnih, a ne iz naučnih razloga. Kosmička utrka dovodi do velikih porudžbina, prvenstveno vojske i države, od civilnog sektora za istraživanje i osvajanje svemira. Informatika se pojavljuje kao nusproizvod tog istraživanja.²¹²

Krajem osamdesetih godina događa se poslednji veliki prevrat. Dok je postojao Sovjetski Savez, dok je u središtu pažnje bila trka u naoružanju, sve je besprekorno funkcionalo: intervencije, vojne porudžbine...²¹³

Osamdesetih godina, dolaskom na vlast republikanske administracije Ronalda Regana, pobeđuje novi koncept koji je predviđao definitivan završetak trke u naoružanju. To se dešava jednim naglim skokom koji konkurenčija ne može da isprati. Do tada su SAD savesno vodile brigu o opstanku Sovjetskog Saveza, jer im je to bilo u interesu – da imaju nekoga na drugoj strani. Do osamdesetih godina prošlog veka sve je funkcionisalo po tom principu. Tada je napravljen projekat nazvan

Rat zvezda, koji je tražio nemerljivo velike iznose, što je izazvalo i propast Sovjetskog Saveza koji to nije mogao da prati.

S druge strane, pobedio je Reganov stav, odnosno koncept da državna intervencija u privredi dovodi do štetnih posledica po samu privredu. Doveden je u pitanje do tada neprikosnoveni državni kapitalizam, u kome je država najznačajniji subjekt ekonomije. To dovodi do oslobođenja privrede od državne zavisnosti. Završavanjem trke u naoružanju, što se desilo vrlo brzo – propašću Sovjetskog Saveza i Varšavskog pakta, prestala je potreba za dotadašnjom velikom državnom intervencijom u privredi, pa se polako američka privreda demilitarizuje. Naravno, to nikad neće biti izvedeno do kraja, jer SAD nikad neće sasvim odustati od državnih intervencija, ali sada u daleko manjem obimu nego ranije.

Taj koncept je poznat kao neoliberalni i njega su, u osnovi, Amerikanci preuzezeli iz Evrope. Pre Regana je takav koncept primenila Margaret Tačer²¹⁴ u Velikoj Britaniji. Temelj ovog koncepta nalazi se u prepostavci da državna intervencija u privredi može da uspe i da ima smisla samo ako postoji ekonomski motiv. Socijalni momenti, odnosno starateljstvo (skrbništvo) i briga, treba da budu državni zadatak samo ako su oni u funkciji ekonomije. To ne znači povratak na onaj klasični liberalni koncept, nego državna intervencija u ekonomiji postaje dozvoljena, ali mora proizvesti ekonomski rezultat. Taj koncept Amerikanci prihvataju i dan-danas, dvadeset godina posle preusmeravanja svoje privrede.

9.3. EVROPA

Evropski razvoj se odvijao, naravno, nešto drugačije.

Nemačka je do tridesetogodišnjeg rata²¹⁵ bila razvijena gotovo jednako kao i Velika Britanija, tada najrazvijenija zemlja na svetu. Tridesetogodišnji rat je u tolikoj meri opustošio Nemačku da ona do druge polovine XIX veka nije uspela da se oporavi. Taj rat je izazvao veliko uništavanje u svim oblasti-

ma, od velikih ljudskih žrtava do potpunog ekonomskog posrnuća.²¹⁶

Tridesetogodišnji rat je sprečio agresivno pojavljivanje nemačkog protestantizma u vezi sa ekonomskim zbivanjima, tako da Nemačka, zbog posledica toga rata, nikako nije bila u stanju da učini ono što je uradila Velika Britanija i što će kasnije uraditi Sjedinjene Američke Države – nije mogla da krene u industrijsku revoluciju. Politički košmar, koji je nastao kao rezultat postojanja gomile pojedinačnih državica i velike, jake, ali feudalne, junkerske Pruske, definitivno je odveo Nemačku u ekonomsku zaostalost.

Zemlja je u stvarima duha izuzetno napredovala, dovoljno je da spomenemo samo Kanta²¹⁷ ili Getea²¹⁸, ali je na polju ekonomije i politike stajala vrlo rđavo i sve više zaostajala. Takva situacija potrajala je sve do polovine XIX veka, a do tada, pa i kasnije, iz Nemačke je otišao veliki broj stanovnika, prvenstveno u Severnu i Južnu Ameriku.²¹⁹

Zanimljivo je pomenući da je već na samom početku stvaranja Sjedinjenih Američkih Država odlučeno, samo sa jednim glasom više, da se u administraciji SAD, koja do tada nije imala zvanični jezik, koristi engleski, a ne nemački jezik. Pri tome je primenjen liberalni princip koji dozvoljava svakome da govori bilo koji jezik ako ga drugi razume. Da nije bilo tog jednog glasa možda bi Amerikanci danas govorili nemački.

Šta se u Nemačkoj dešavalo posle 1848. godine? Napoleonovi ratovi prvih decenija XIX veka Nemačku su probudili u nacionalnom smislu. Ali tek je 1848. godina, kao što je to bio slučaj širom Evrope, Nemačku konačno opredelila za ujedinjenje. Princip revolucije, koji je nastao u Francuskoj, proširio se sa Napoleonom po celoj Evropi. Napoleonova osvajanja nosila su slobodu, odnosno umni poredak stvari, ali na nasilan način. On je prisiljavao narode na slobodu, on ih je terao na nju i zato je doživeo definitivan poraz. Prvi put je to pokazano u Španiji. Napoleon nije uspeo da natera Špance da prihvate meru slobode koju mogu da istrpe Francuzi. Španci to nisu prihvatili. Drugi put je takvu situaciju doži-

veo u pohodu na Rusiju, jer Rusi nisu mogli da prihvate takvu slobodu.

S druge strane, neki narodi koji su, na primer, mogli da prihvate veliku meru slobode, od njega je nisu dobili, kao, recimo, Italijani. Italija je očekivala i dočekala Napoleona zaista kao oslobodioца, a on ju je podelio na nekoliko državica, odbivši da je ujedini. Napoleona su kao oslobodioца dočekivali i narodi Austro-Ugarske. On je čak više puta osvajao Beč i Peštu! Ali Česi, pre svega, pa i Poljaci, koji su očekivali od njega slobodu, nisu je dobili.

Južna Nemačka je takođe očekivala od Napoleona slobodu, ali je nije dobila. Napoleon je protivrečan u svemu, kao što je protivrečan i princip revolucije koji nameće jednakost ljudi, nameće zaštitu svojine, ali ne oslobađa narode.²²⁰

Napoleon je, ipak, probudio evropske narode.²²¹ Nemci su, kao i ostali narodi protiv kojih je ratovao Napoleon, a ratovao je protiv mnogih, suprotstavljujući mu se dobijali svoju nacionalnu svest. Kako svi Nemci mogu „saznati“ da su Nemci ako su izdeljeni na mnoštvo međusobno zavađenih državica? Kako svi Rusi mogu „saznati“ da su Rusi? Zajedničkim ratovanjem protiv Napoleona, koji ih je zaista ujedinio i probudio ih.

Ali, 1815. godine, nakon Bečkog kongresa, restauracija je dovela do kompromisa između stare aristokratske ideje i novoga prinsipa, pa je sve zadržano pod kontrolom.

Godine 1848. je, međutim, ponovo nezaustavljivo krenuo Evropom požar građanskih zahteva i građanskih revolucija. Tada se Nemačka definitivno probudila. Neki narodi su 1848. godine postavili samo građanske zahteve, ali su kod nekih ti građanski zahtevi bili povezani s nacionalnim ujedinjenjem. Nacionalni zahtevi su u mnogim zemljama prevazišli građanske, što je dovelo do pojave nacionalizma. To se desilo u Ugarskoj, u Nemačkoj, u Italiji sa Macinijem, tim „apostolom nacionalizma“.

Do ujedinjenja Nemačke dolazi 1871. godine. Tek tada je ona, stvarajući veliko tržište, započela industrijsku revoluciju.

Može se reći da je industrijalizacija Evrope počela tek tada, jer je Nemačka i onda, kao i danas, bila ekonomski lokomotiva cele Evrope. Tako intenzivan industrijski razvoj Nemačke, koji se može meriti samo sa američkim, prelio se u istom periodu i na druge države.

Neke države su uspevale da prate nemački industrijski rast, a neke ne. Među onim državama koje nisu uspevale da prate nemački privredni ritam bila je i Austro-Ugarska, posebno njen ugarski, ruralni deo, s obzirom na to da nije dozajilo do premeštanja kapitala iz sela u grad. Ni do današnjeg dana Mađarska nije industrijalizovana do kraja. Ni Rusija nije mogla ekonomski da prati takav razvoj, čak i pored velike koncentracije industrije oko Petrovgrada, gde je, uz nemačku i britansku industriju, bila najveća koncentracija radništva na jednom mestu u Evropi. Ogromna Rusija, sa svojim nepreglednim nerazvijenim prostranstvima, ipak nije uspevala da uhvati tok sve bržih privrednih promena, tako da je industrijalizaciju doživela tek u vreme Sovjetskog Saveza i socijalizma.

Takve okolnosti dovele su do izbijanja Prvog svetskog rata. Brz ekonomski rast Nemačke doveo je i do njenog političkog jačanja, pa i zahteva za kolonijama koje će joj obezbediti nove sirovinske izvore i bazu za dalje jačanje. Nemačka je tražila novu podelu sveta i svoj deo učešća u svetskoj raspodeli. Ubistvo nadvojvode Ferdinanda²²² u Sarajevu poslužilo je samo kao povod za početak Prvog svetskog rata.

Nemačka i Austro-Ugarska, objavom rata Srbiji, započinju Prvi svetski rat. Austro-Ugarska je u tom momentu imala tri miliona vojnika, a među njima najviše Slovena koji su najviše i ginuli, ali su, pored svega, što je iznenadujuće, bili i najodatajni Austro-Ugarskoj.

Prema broju vojnika gledano, Nemačka ovaj rat nije izgubila. Većina nemačkih trupa se, pri potpisivanju kapitulacije, 1918. godine, nalazila van teritorije Nemačke. Rat je izgubila iz onog istog razloga zbog koga je on i počeo – zbog nedostat-

ka sirovina i energije. Isto se to desilo, kao što je spomenuto, i u američkom građanskom ratu, kada je jug vojnički poražen tek onda kada je snažno narasla severnjačka industrija tehnički nadvladala južne države, koje nisu imale industrijsku proizvodnju oružja. Tako je i Nemačka izgubila Prvi svetski rat zbog toga što njena industrija nije imala šta da prerađuje. Iako je imala, pored britanske, najrazvijeniju industriju u Evropi, nije imala dovoljno potrebnih sirovina, čime je počeo njen sunovrat.²²³

POGOVOR

Predavanja iz praktičke filozofije obuhvataju razmatranja iz filozofije prava, filozofije ekonomije, filozofije politike i filozofije istorije. Pomenute četiri filozofske discipline autor sabora pod nazivom „ideja praktičke filozofije“, sledeći pri tom čuvenu Aristotelovu misao o jedinstvu praktičkog polja.²²⁴ To jedinstvo najpre podrazumeva nemogućnost nekog vanvremenskog ili aistorijskog razmatranja ijednog od praktičkih područja – bilo da je u pitanju pravo, moral, politika ili ekonomija. Razumevanje kategorija ovih područja vezano je za razumevanje istorijskih sklopova, odnosno epoha u kojima su ona nastajala, razvijala se i ostavljala svoje tragove, ne samo u vidu misli, nego kroz konkretne društvene institucije. Razmatranje osnova na kojima su te institucije utemeljene i odgovarajućeg tipa duhovnosti kome sam taj osnov pripada uzima se kao zadatak praktičke filozofije u celini. Poduhvat stvaranja neke večne etike ili politike nedvosmisleno se pokazuje, polazeći od ovakvog shvatanja praktičke filozofije, kao iluzoran. Praktička filozofija je usmerena na razumevanje pokretačkih osnova ljudskog delanja, što podrazumeva i osvetljavanje samorazumevanja čoveka u određenoj istorijskoj epohi. Ocrtanjanje ovog samorazumevanja, ukazivanje na dominantne koncepte praktičkog polja i njihovu utkanost u konkretne institucije i prakse određenog doba predstavlja zadati okvir ovih pre-

davanja. U tom smislu autor prihvata Hegelovo određenje filozofije kao „svoje vreme mislima obuhvaćeno“²²⁵ iz predgovora *Osnovnih crta filozofije prava*.

Ovaj ciklus predavanja iz praktičke filozofije objašnjava moderno doba i njegove temeljne praktičke strukture. U njima se razmatraju osnove na kojima ova epoha počiva. Utoliko se u predavanjima tematizuju neki osnovni moderni pojmovi i institucije kao prepostavke i ubličenja moderne duhovnosti (država, građansko društvo, birokratija...). Pojam lica i pojam subjektivnosti autor vidi kao konstitutivne koncepte modernosti. Pojam subjekta je složen filozofski pojam koji je u različitim filozofskim koncepcijama imao različita značenja. Dekartova filozofija se često označava kao prva filozofska pozicija u okviru koje samosvest biva vezana za subjektivnost, poglavito na *res extensa* i *res cogitans* i pronalaženjem krajnje izvesnosti u domenu *cogitare*. Kao težišni filozofski koncept, pojam subjekta eksplicitno nastupa sa filozofijom nemačkog idealizma i to kao nerazdvojiv od pojma refleksivnosti. Herme-neutika subjekta, međutim, nije „zadatak“ koji započinje tek sa XVII vekom i Kartezijskom filozofijom ili klasičnom nemačkom filozofijom. Sa Dekartom subjekt biva vezan za mišljenje i spoznaju; njegovi osnovi se, međutim, moraju tražiti mnogo dalje u prošlosti.²²⁶ Ako bi jednim načelnim i prilično slobodnim potezom trebalo odrediti značenje pojma subjekta u ovim predavanjima, onda bi se u tu svrhu mogao iskoristiti pojam delatnog (onoga koji deluje), nasuprot objektu kao nedelatnom, pasivnom. Subjektivnost se u *Predavanjima* određuje kao čisto ništavilo koje nagoni na neko određenje i ograničenje, a koje se u književnosti pojavilo kao večno, nepodnoshljivo i sizifovsko traganje za identitetom. U filozofiji dvadesetog veka to se traganje uboličilo u jedno od njenih temeljnih pitanja – pitanje o smislu čovekovog života.

Subjektivnost se u modernom dobu prikazuje kao *causa sui*, smeštena negde u dubinu čoveka.²²⁷ Taj ponor neodredivosti, s jedne strane, i nezajažljivi poriv za samoodređenjem uzimaju se kao temeljne odredbe modernog čoveka. Njih prati

oštro suprotstavljanje ideji o postojanju trajne čovekove prirode, na kojoj bi se zatim moglo utemeljiti neko aistorijsko prirodno pravo. Već prvo predavanje o ideji praktičke filozofije pokazuje zazor prema obezvremenjenosti, kako prirodnopravnih stajališta, tako i pravnog pozitivizma.

Tumačenje modernog pojma subjekta iz perspektive filozofije prava autor započinje analizom pojma lica. Lice je pravni okvir subjektivnosti i istovremeno pretpostavka postojanja ličnosti. Hegelov stav iz *Osnovnih crta filozofije prava* – „*Budi ličnost i poštuj druge kao ličnosti*“ pojavljuje se u predavanjima kao normativna osa svih polja praktičkog moderne epohe. Istorija koncepta lica od rimskog prava do danas išla je u pravcu odbacivanja konkretnih odredbi čoveka (poreklo, rod, rasa, starost, religija...), sve do izjednačavanja subjektivnosti i de latnog ništavila, odnosno lica i volje. Ovaj put za neke grupe ljudi nije bio samo vekovima, nego i milenijumima dug i on se u vidu jednog istorijskog krokija prati kroz drugo predavanje.

Korak od apstraktnog pojma lica, ništavila, ka njegovom određenju vodi, s jedne strane, u okrilju sfere prava – kao u *Osnovnim crtama filozofije prava* – preko pojma vlasništva, a s druge, u okrilju sfere ekonomije, kroz pojam robe, a polazeći od područja potreba. Kroz vlasništvo i kroz robu apstraktna subjektivnost dobija neke određenije konture. Autor odbacuje razliku između veštačkih i prirodnih potreba na osnovu koje bi se moglo utemeljiti neko aistorijsko područje društva i izgraditi njegov normativni okvir. Odbacujući tu razliku, on u stvari potvrđuje svoju ranije postavljenu tezu o nepostojanju neke čovekove unapred određene prirode.

Prateći ovu polazišnu tezu, autor se kritički razračunava sa Marksovim tumačenjem pojma robe. On ustanavljava da je specifično tumačenje pojma robe i njene vrednosti u *Kapitalu* zasnovano na pomenutoj podeli na veštačke i prirodne potrebe i istovremeno nužnom oduzimanju pokretačke snage subjektu i njegovom premeštanju u aistorijski horizont. Uzimanjem vrednosti kao unapred datih i izračunljivih bez obzira na okolnosti i vreme – posredstvom rada – poništava se onaj te-

meljni fluidni moderni pojam subjekta. Kroz treće i četvrto predavanje se objašnjava kako takav pristup Marks-a vodi i ka poništenju područja razmene i građanskog društva kao konstitutivnog dela društava moderne epohe. U nastojanju da se savlada ovo ništavilo subjektivnosti, njegova se životnost stavlja pod kontrolu političke države, a sama istorija u unapred postavljene filozofske stege.

Autor ne vidi državu kao totalno suprotstavljenu građanskom društvu, nego kao jedan od vidova korporativnosti koji izranjaju iz njega. Filozofija politike u okviru ovih predavanja započinje državom kao još jednom temeljnog institucijom modernog doba, a završava birokratijom. Birokratija, shvaćena u Veberovom smislu kao upravljanje pomoću znanja, preuzilazi državu kao ultimativni okvir područja političkog. Sa birokratijom, u čijoj je osnovi ideja bezlične racionalnosti (još jedna od meta savremene filozofske i sociološke kritike) – sroдna onoj praznini moderne subjektivnosti – moguće je izići iz horizonta pojedinačne države i područje političkog shvatiti šire od područja državnog. Snaga birokratije se vidi u njenoj mogućnosti da se apstrahuje od vezanosti za konkretnost tla, nacije ili specifičnih običaja i iracionalnosti koja ih prati.

Citava moderna epoha u *Predavanjima* se pojavljuje i pod naslovom – kapitalska epoha. Prikaz istorijskih kretanja modernog doba pokazuje da se pridaje nedvosmisleni značaj, ako ne i prioritet, ekonomskoj dimenziji praktičkog polja u modernosti, za razliku od antičkog prioriteta političkog. Drugim rečima, dominantni pokretački osnov modernosti u *Predavanjima* se pronalazi u kapitalu kao poluzi modernog sveta. U *Predavanjima* se moderna epoha pokazuje kao bitno drugačija konstelacija praktičkog područja od nekadašnje: moralnost se sa protestantizmom povlači u sferu privatnosti, privatno pravo se postavlja kao prepostavka života modernosti, a politika i „javno pravo“ uporno ostaju hromi pratilac davno planetarizovane ekonomije.

Duška Dobrosavljev

NAPOMENE

¹ Različite načine zasnivanja prava autor je šire obradio u knjizi *Ontologički stav filozofije prava* (Lazar Vrktić, *Ontologički stav filozofije prava*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1997).

² Žan-Žak Ruso (1712–1778).

³ Džon Lok (1632–1704).

⁴ Tomas Hobs (1588–1679).

⁵ Aurelije Avgustin (354–430).

⁶ Georg Vilhelm Fridrih Hegel (1770–1831).

⁷ Pozitivizam se pojavio sredinom devetnaestog veka. Koliko god on bio podložan kritici, mora se priznati da je njegova pojava imala jednu valjanu posledicu: došlo je do odvajanja pojedinih nauka. Tako su se definitivno izdvojile pravna i ekonomika nauka, a sociologija se pojavila kao opšta nauka o zakonima razvitka društva. Filozofija je prognana, nestala je kao „čuvar vatre celine bića“, jer se to biće sada razbilo na niz pojedinačnih, zasebnih momenata. Na taj način nastaju i mnoge pozitivno-pravne discipline. Teško je govoriti o nekom shvatanju prava kao zasebnoj svesti pre polovine devetnaestog veka.

⁸ Neokantovstvo je opšti naziv za više filozofskih strujanja u Nemačkoj u drugoj polovini devetnaestog i početkom dvadesetog veka, koje su se oslanjale na specifična tumačenja Kantove filozofije. Poznate neokantovske škole bile su Marburška i Badenska škola.

⁹ Toma Živanović (1884–1971).

¹⁰ Đan Batista Viko (1668–1744).

¹¹ Aristotel (384–322 p. n. e.).

¹² Platon ((427–348/7 p. n. e.).

¹³ Kad se uporede *Stari zavet* i Platon, viši je stadijum duha prisutan u *Starom zavetu* nego kod Platona. Ali, uprkos tome, način predstavljanja u *Starom zavetu* ostao je mitski. Iako su „junaci“ *Staroga zaveta* zemni ljudi, sem Samsona gotovo ne postoji nijedan junak koji ima neka mitska obeležja jer je sve predstavljeno kao istorija toga naroda. No, i pored toga, način predstavljanja je mitski.

Zašto se pomenuto čudo desilo baš u Grčkoj, zašto je filozofija počela upravo kod Grka? Teško je rekonstruisati i potpuno se uživeti u tadašnja zbivanja. Počelo je sve negde na Kritu sa čuvenom slikom princa među ljiljanima (radi se o fresci nađenoj u palati u Knososu na Kritu koja, prema procenama, datira iz oko 1500. godine p. n. e.), kada je i prvi put stvoreno umetničko delo u kome je čovek predstavljen u pokretu. Spoznaja kretanja tajna je helenske filozofije. Otprilike dvadeset vekova pre naše ere dešavala se velika pometnja naroda na teritoriji koju mi danas zovemo Bliski istok. Arijevci su se selili na istok i na sever. Osnovna razlika između Arijevaca i Semita je u tome što su Arijevci mnogobošći i monogamni, a Semiti poligamni i jednobošći. Iako je to mala spoljašnja razlika, ona ipak mnogo toga određuje. Sfera jedinstva jednoga kod Arijevaca je data u porodici, a sfera razlike van nje, u duši, kao božansko, dok je kod Semita drugačije. Arijevci se vraćaju na Bliski istok tek kao starozavetni Filistejci ili, kako se u *Starom zavetu* navodi, „ljudi sa mora“. Prema tome, Filistejci su očigledno stigli sa Krita, a ostalo je ime Palestina. Oni su, prema svedočenju *Starog zaveta*, doneli veštinsku kovanju gvožđa koju Jevreji do tada nisu poznavali jer su još uvek bili u bronzanom dobu. Gvozdeno doba za njih počinje sa dolaskom Filistejaca, koji su im, pored toga, doneli i konje, borbena kola, o kojima oni do tada nisu imali predstavu i u ratu su koristili samo pešadiju.

Veliki dodir Arijevaca i Semita bio je prevod *Starog zaveta* sa aramejskog jezika na starogrčki u III veku pre naše ere. Tada je najviši momenat semitske civilizacije – jevrejska religioznost – ušao u kulturni obzor Arijevaca. Taj prevod je imao odlučni i usmeravajući uticaj ka hrišćanstvu, jer je poznati starozavetni stav, pri pojavljivanju Boga Mojsiju iz grma, preveden kao – „Ja sam onaj koji jesam“.

¹⁴ φύσις (starogrčki) – priroda.

¹⁵ Galileo Galilej (1564–1642).

¹⁶ Johan Kepler (1571–1630).

¹⁷ Prema teoriji adekvacije ili korespondencije istina je svojstvo suda i predstavlja slaganje misli i stvari („*Veritas est adæquatio intellectus et rei.*“).

¹⁸ μορφή (starogrčki) – oblik.

¹⁹ εύδαιμονία (starogrčki) – blaženstvo.

²⁰ *Gloria, -ae f. (lat).* – slava, čast.

²¹ U polisu su se poznavali slobodni ljudi. Atina je na svome vrhuncu, posle Perikla, imala oko 400.000 stanovnika i predstavljala je najveći polis, a od toga je bilo oko 20.000 slobodnih ljudi. Ostali su bili robovi, meteci, žene... Već je tada Atina daleko premašila pojam polisa, jer je polis u potpunosti mala zajednica.

²² *Teorijskom polju pripadaju matematika, fizika i prva filozofija, praktičkom ojkonomija, etika i politika, a pojetičkom poetika, gramatika, retorika i sve vrste „tehnike“.*

²³ τύπος (starogrčki) – udarac, oblik, nacrt.

²⁴ *Rajner Marija Rilke (1875–1926).*

²⁵ δύναμις (starogrčki) – mogućnost, moć.

²⁶ *Ogist Kont (1798–1857).*

²⁷ *Maks Veber (1864–1920).*

²⁸ *Justinijan (482–565).*

²⁹ *Cives, civis (lat.).*

³⁰ To bi predstavljalo neku virtuelnu državu, gde izraženom slobodnom voljom slobodni ljudi pristaju da budu podanici jedne države koja ne-ma svoju teritoriju i koja se, recimo, može naći samo na internetu.

³¹ *Tomas Džeferson (1743–1826).*

³² *Džon Adams (1735–1826).*

³³ *Aleksandar Hamilton (1755–1804).*

³⁴ Napomenimo ovde da su samo tri moderna ustava vezana za ljude koji su ih napisali, pa se po njima i nazivaju. To je pomenuti američki ustav, Džefersonov, zatim Vajmarski ustav iz 1919. godine Huga Proj-sa (1860–1925), i austrijski ustav iz 1920. godine Hansa Kelzena (1881–1973). To su tri velika ustava koja su pisali pojedinci, pa su za-to i najbolji. Vajmarski ustav je u XX veku najviše uticao na ustavno zakonodavstvo na našoj planeti.

³⁵ Tu je, u tom pravnom momentu, pretpostavka njihove kasnije, skoro već preterane premoći na planeti.

³⁶ Cezar (*Gaj Julije Cezar, 102/100–44. p. n. e.*) je bio prvi, Oktavijan (*Oktavijan Avgust, 63. p. n. e. – 14. n. e.*) drugi, Tiberije (42. p. n. e. – 37. n. e.) treći, Kaligula (12– 41) četvrti, a Klaudije (10. p. n. e. – 54. n. e.) peti.

³⁷ Od njih petorice najduže je vladao Oktavijan.

³⁸ Napoleon Bonaparta (1769–1821).

³⁹ Vilijam Gledston (1809–1898).

⁴⁰ Hegel, G. V. F., Osnovne crte filozofije prava, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, str. 84.

⁴¹ Kantov kategorički imperativ (neke od formulacija): „*Delaj samo prema onoj maksimi za koju u isto vreme može želeći da ona postane jedan opšti zakon*“ (Zasnivanje metafizike morala, str. 63).

„*Postupaj tako da ti čoveštvo u svojoj ličnosti, kao i u ličnosti svakog drugog čoveka, uvek upotrebljavaš u isto vreme kao svrhu, a nikada samo kao sredstvo*“ (Immanuel Kant, Zasnivanje metafizike morala, str. 74).

⁴² Semjuel Pufendorf (1632–1694).

⁴³ Kao u onim američkim vestern filmovima, kada negde u Oklahomi na primer, dele zemlju: svi učesnici se postoje na startu i na određeni znak počinje trka – ko pre dođe do neke parcele zaposeda je. Ili, kao što se dešavalo u kneževskoj, pa i u kraljevskoj Srbiji u XIX veku, u kojoj su šume isećene baš zbog zaposedanja zemlje, zbog sitnih poseda. Sitan posed nije mogao ishraniti porodicu, pa su sećene šume da bi se došlo do većeg poseda. To je u osnovi jedan feudalni i ranogradske rezon – ali ipak više feudalni – da je osnova svojine uzimanje, da je priroda nešto mrtvo što čeka da je ljudi uzmu.

⁴⁴ Čezare Bekarija (1738–1794).

⁴⁵ Pitanje izbora između života i smrti, i sa njim povezano pitanje o eutanaziji, velik je problem. Neki neizlečivo bolesni ljudi nisu u stanju da sami sebi oduzmu život. Neko bi im verovatno pomogao, jer za njih je život patnja. Sa druge strane, za koliko je ljudi, koji su fizički zdravi, život patnja? Pitanje eutanazije je veliki pravni problem.

⁴⁶ Henri Ford (1863–1947).

⁴⁷ Enco Ferari (1898–1988).

⁴⁸ Autor upućuje na predavanje pod brojem 3.

⁴⁹ Treba razgraničiti pojam vlasništva i pojam poseda. Neko može biti vlasnik nečega što nije u njegovom posedu. Takođe, neko može biti u posedu nečega, a da to nije u njegovom vlasništvu. Može čak da dođe i do kolizije vlasništva i poseda. Najčešći primer te kolizije jeste kad neko, na primer, uđe u tuđi stan, nalazi se u njemu i koristi ga. Posed je stvarna kategorija, a vlasništvo je mogućnost poseda. Mogućnost poseda, vlasništvo, jača je kategorija od poseda.

Treba napraviti razliku i između vlasništva i imovine. Za vlasništvo nije bitno šta i koliko se poseduje. Vlasništvo je mogućnost posedovanja, neko je vlasnik, bez obzira na to koliko poseduje. Za imovinu je isključivo bitno šta i koliko neko poseduje. Prema tome, vlasništvo je pravna kategorija, a imovina je ekonomska kategorija. Posed je takođe pravna kategorija. Vlasništvo se ne izražava novcem, s obzirom na to da je ono pravni status, za razliku od imovine koja se izražava novcem. Pravna osnova imovine je vlasništvo.

⁵⁰ Starogrčki.

⁵¹ Veberov metod „idealnih tipova“ podrazumeva konstruisanje pojmova tako što se određene karakteristike ili strane neke pojave uveličavaju (čime se stvara idealni granični pojam), tako da pojave u stvarnosti od njih manje ili više odstupaju i prema njemu se odmeravaju.

⁵² Imanuel Kant (1724–1804).

⁵³ Pre desetak godina pojavio se jedan neverovatan film. (Ova digresija se odnosi na film *Bogovi su pali na teme* režisera Jamieja Uysa koji je snimljen 1980. godine. – prim. prir.) U avionu koji leti iznad Afrike pilot piće koka-kolu. Nakon što popije koka-kolu baci flašu iz aviona, koja padne u jedno bušmansko selo. Bušmani ne znaju šta je to doletelo s neba među njih, zagledaju flašu, i onda, vremenom, počnu da je upotrebljavaju na raznovrsne načine. Najpre su njom mesili hleb, a zatim su pronašli dvadesetak drugih mogućnosti upotrebe flaše koka-kole. Zbog te flaše dolazi do sukoba u selu, tačnije žene se potuku oko nje zato što nisu mogle da se dogovore kada će je i za koju namenu koristiti. Sve te nesuglasice prati jedan dečko koji nepoverljivo cokće sve vreme trajanja filma. Konačno mu sve dosadi, uzima flašu i odlazi da je baci na kraj sveta, zbog toga što je ta flaša koka-kole uništila njegov svakodnevni način života. Ovaj izvanredan film pokazuje koliko je kratko vreme potrebno da bi nastala potreba za flašom koka-kole u bušmanskom selu, odnosno za bilo kakvom potrebotom u svetu u kome živimo. Taj film je negacija socioloških teza o lažnim i istinitim potrebama.

⁵⁴ Šezdesetih godina prošlog veka Ford je napravio „mustang“, čuveni model automobila. Taj automobil je prvi ljudski proizvod u čiju je reklamu potrošeno više nego u njegovu proizvodnju. Vratimo se ponovo na koka-kolu, koja je najočitiji primer onoga o čemu se ovde govorи. Flaša koka-kole je više reklama nego tekućina. Ona se absolutno temelji na reklami.

⁵⁵ Kao da je neko *moraо* da vozi baš Fordov „mustang“?! Čuvena je ona misao i slogan staroga Henrika Forda, koji je tvrdio da kod Forda možete da kupite automobil bilo koje boje, pod uslovom da je crna, što znači da njega absolutno nisu zanimali tržište i potrebe njegovih kupaca – on je pravio crne automobile. Kao što je „ferari“ uvek crven, jer je Enzo Ferari finansirao Komunističku partiju Italije. On, imućan kapitalista, voleo je komuniste i pravio automobile crvene boje. I danas „ferari“ je uglavnom crven, ali zato što poštuje tržište.

⁵⁶ *Frenklin Delano Ruzvelt (1882–1945).*

⁵⁷ Amerikanac je neverovatan potrošač, on potroši, poredeći ga sa stanovnicima drugih razvijenih država, neshvatljivo mnogo novca. U dvadesetoj godini života već je potrošio „ceo svoj život“. Uzeo je kredit da bi završio koledž ili, kasnije, fakultet. Nakon završetka studija on taj kredit otplaćuje. Čim završi fakultet zapošljava se i uzima kredit za kuću, za automobil i za sve ostalo što mu je važno i neophodno. Zatim mora da radi da bi otplaćivao kredit. Uz to, stalno uzima nove kredite koje, naravno, mora takođe da otplaćuje. Kada dode u godine kada više nije sposoban za rad, a bio je dovoljno mudar da sav višak zarađenog a nepotrošenog novca uloži u siguran penzioni fond, odlazi u penziju i u njoj troši praktično sve što mu je preostalo; on tada putuje i obilazi svet. Amerikanizacija ostalog sveta znači baš ovo: pravljenje potrošača. Nema štednje, novac se uzima unapred, a kasnije se vraća.

⁵⁸ Ali, sloboda i život su u saglasnosti. Ako nije tako, čemu onda život? Zar samo zato da bismo isli u školu, da bismo bili dobra deca, da bismo se posle toga zaposlili i „pravili karijeru“, da bismo bili dobri roditelji, a zatim dosadni starci; čemu život? Da li je svrha života u tome da se ispune određeni obrasci i da se jedino na godišnjem odmoru daje sebi oduška pa da se onda cele godine priča o tome i razgledaju fotografije? Ili život ima neku višu svrhu? Da li je život ispunjenje kompleksa iz detinjstva, kompleksa koji nas proganaju ceo život? Čemu život uopšte ako je sve determinisano?

⁵⁹ *Rene Dekart (1596–1650) bio je poznat kao Renatus Cartesius. Za Dekartovu filozofiju karakteristično je razdvajanje *res cogitans* (misleća stvar) i *res extensa* (protežna stvar), pri čemu se „ja“ u njoj pojavljuje*

kao misleća stvar, a u samom mišljenju (bez obzira na njegov sadržaj) Dekart nalazi i poslednju izvesnost bivstvovanja.

⁶⁰ Džejms Džojs (1882–1941).

⁶¹ Leopold Blum, glavni junak Džojsovog Ulisa.

⁶² Sve to, uključujući i Džojsa, u vezi je sa hrišćanstvom. Samo sa hrišćanstvom i jedino s njim.

⁶³ Franc Kafka (1883–1924).

⁶⁴ Martin Šerber (1907–1974).

⁶⁵ I to je ono što ima Bušman koji je prihvatio flašu koka-kole iz aviona, te ono što ima i svako od nas.

⁶⁶ *Emanacija predstavlja proizlaženje, izviranje, izlivanje iz apsoluta, izvora, Jednog* (Plotin).

⁶⁷ *Creatio ex nihilo*.

⁶⁸ Herodot (484–425 p. n. e.).

⁶⁹ Karl Marks (1818–1883).

⁷⁰ Aristotel u *Metafizici* razlikuje četiri vrste uzroka: materijalni, formalni, eficijentni (kauzalni) i finalni (svrhoviti) uzrok.

⁷¹ Kad su ljudi počeli prirodu da shvataju kao sirovину, to je za njih bio veliki napredak. Taj prelom u ljudskom shvatanju povezan je sa industrijskom revolucijom. Tada je priroda za čoveka postala sirovina, pa zbog toga nema vrednost sama po sebi, niti mi u njoj više uživamo, i zbog toga je tako strašno uništavamo. To je posledica industrijalizacije, sa kojom je priroda shvaćena kao sirovina.

⁷² Martin Hajdeger (1889–1976).

⁷³ *Najpoznatiji Hajdegerov spis o ovoj temi nosi naziv O tehniци*.

⁷⁴ Podsetimo se flaše koka-kole u bušmanskom selu, pa će nam biti jasno koliko jedna stvar ili mašina može da promeni način rada i razmišljanja.

⁷⁵ Isak Asimov (1920–1992). *Aludira se na tri pravila ponašanja robova, prvi put objavljena 1942. u kratkoj naučno-fantastičnoj priči Runaround.*

⁷⁶ Indija je, na primer, odmah uvela televizijski program kao satelitski.

⁷⁷ Kao u naučnoj fantastici, kao kod Klarka (Artur Klark, 1917) u *Odisjeji*. Možda nas to čeka. Pošto je ljudsko biće svakim danom sve starije, u godinama istinske starosti telo stvarno postaje nepotrebno...

⁷⁸ Žan-Pol Sartr (1905–1980).

⁷⁹ Edmund Huserl (1859–1938).

⁸⁰ Moša Pijade (1890–1957) i Rodoljub Čolaković (1900–1983) preveli su *Kapital*.

⁸¹ Tokom ovog i sledećeg predavanja autor tumači različite delove Marksovog Kapitala, citirajući i parafrazirajući pojedine delove i komentarišući ih.

⁸² Karl Marks, *Kapital, I tom, Kultura, Beograd, 1964*, str. 41.

⁸³ Adam Smit (1723–1790).

⁸⁴ *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, 1776.

⁸⁵ *Ibid.*, str. 42.

⁸⁶ *Prvi tom Kapitala objavljen je 1867.*

⁸⁷ *Ibid.*, str. 42–43.

⁸⁸ *Mao Cedung* (1893–1976).

⁸⁹ Milton Fridman (1912–2006).

⁹⁰ *Ibid.*, str. 44.

⁹¹ *Ibid.*, str. 44.

⁹² *Ibid.*, str. 44.

⁹³ *Ibid.*, str. 45.

⁹⁴ *Baruh de Spinoza* (1632–1677).

⁹⁵ *Ibid.*, str. 46–47.

⁹⁶ *Ibid.*, str. 47.

⁹⁷ *Ibid.*, str. 47.

⁹⁸ Ni ovo nije sasvim tačno, s obzirom na to da postoje slučajevi kad radna snaga nije jedina roba čijom upotrebom raste vrednost. Zanimljiv primer za to je upotreba oružja, koja dovodi do rasta cene oružja.

⁹⁹ Tvrđnje koje dokazuju da se ovde radi opet o nečem različitom, a da se kod Rusa i ostalih naroda koji su živeli u socijalizmu radi o nečem trećem, apsolutno nisu tačne. I Lenjin (*Vladimir Iljič Lenjin, 1870–1924*) i svi drugi koji su razvijali socijalizam dobro su razumeli Karla Marks-a.

¹⁰⁰ *Ibid.*, str. 79–80.

¹⁰¹ *Ibid.*, str. 80–81.

¹⁰² Prvi deo ovog predavanja nastavak je analize Marksovog Kapitala, započete u prethodnom predavanju i polazište za analizu građanskog društva.

¹⁰³ *Kapitala*.

¹⁰⁴ *Ibid.*, str. 89.

¹⁰⁵ Jedna od funkcija fiskalne politike je restrikcija. Sve je to poznato u Kejnzovoј (*Džon Majnard Kejnз, 1883–1946*) ekonomskoj teoriji. Država svojom intervencijom sprečava ciklično kretanje ekonomije. Neki ekonomisti, skloni su takvim mnjenjima, smatraju da u osnovi stvari nikada nije ukinut ciklični krug ekonomije, već da je on samo pritajen i da se drži pod kontrolom. Mislimo da se radi o tome. Sve to ima jednu spekulativniju notu, ali mi zaista ništa ne možemo spreciti – sve diše, živi, radi... Ekonomija je nešto živo. Ona se kreće.

¹⁰⁶ Ne spominjemo ovo da bismo utvrđivali eventualnu Marksovou krivicu. Ovde se ne radi o nekoj istorijskoj krivici, već o tome da je ono što je činilo socijalistički način proizvodnje u svim njegovim oblicima, a staljinizam je najdominantniji oblik tog socijalističkog načina proizvodnje i upravljanja državom, proizašlo direktno iz Marksovog *Kapitala*. Ne radi se ni o kakvom nerazumevanju, i Marks treba odvojiti od tog iskustva socijalizma, kao što su godinama pokušavali mnogi dosta umni i pošteni ljudi. Nema tu nikakve Marksove krivice. Sličan je slučaj sa Hajdegerom i fašizmom. Čitajući Hajdegera, možemo videti da njegove filozofske kategorije odgovaraju praktičnoj ravni nacionalsocijalizma, što ne znači da je on i sâm zastupao ideju nacionalsocijalizma. Kad uporedimo ove Marksove ekonomске kategorije sa kasnijim nemuštim ekonomskim, poluekonomske polafilozofskim kategorijama, videćemo da su one na praktičnoj ravni socijalističkog načina proizvodnje.

¹⁰⁷ Uporediti: „Time se pokazuje da pri **preobilju bogatstva** građansko društvo **nije dovoljno bogato**, tj. da mu vlastito bogatstvo nedostaje da otkloni prekomernost siromaštva i stvaranje ološa“ (Hegel, G. V. F., Osnovne crte filozofije prava, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, str. 363).

¹⁰⁸ Uporediti: *ibid.*, str. 362.

¹⁰⁹ Uporediti: *ibid.*, str. 362.

¹¹⁰ Kada se pogledaju demografske statistike XIX i XX veka uočljivo je da su ljudi između pedesete i šezdesete godine umirali isto toliko koliko i danas, ali su pre toga veoma često umirala deca između prve i pete godine života, što danas nije slučaj. Naročito je mnogo bilo mrtvorodenе dece i dece koja su umirala pri rođenju. Pored toga, žene su če-

sto umirale pri porođaju, čemu je doprinosila nehigijena sa kojom su ljudi tada bili suočeni. Takva situacija je promenjena više zdravstvenom edukacijom nego zdravstvenom intervencijom. Ljudima se ne-prestano objašnjavalo da treba da neguju određeni stepen higijene, naročito pri porođaju, ali i u prvoj godini života deteta itd. Iako se radilo o malom, ne naročito velikom poboljšanju načina života, desile su se velike promene u pridržavanju higijenskih mera.

¹¹¹ Uporediti: „Građansko društvo je nagnano na to da osnuje kolonije...“ (*ibid.*, str. 365).

¹¹² Uporediti: *ibid.*, str. 365 i dalje.

¹¹³ Sa druge strane, za istočne kulture prosjačenje je sasvim normalna stvar. Pogledajmo budizam: Buda je postao prosjak. Iskustvo Istoka ne počiva na radu kao vrednosti i zbog toga je moguće da prosjačenje ima sasvim normalnu ljudsku vrednost.

¹¹⁴ Uporediti: *ibid.*, str. 368.

¹¹⁵ Kad je neko član sindikata, plaća sindikalnu članarinu. Sindikat brije o njemu, sindikat takođe brine i o uslovima njegovog rada. Kad, na primer, dođe do pada najamnine sindikat organizuje štrajk i vrši pritisak na poslodavca. Sindikat, takođe, ima vlastitu kasu iz koje radnike koji dobiju otkaz finansira određeni vremenski period.

¹¹⁶ Pogledati predavanje pod brojem 9.

¹¹⁷ Ronald Regan (1911–2004).

¹¹⁸ Endru Džekson (1767–1845).

¹¹⁹ Najvažnije bi bilo da SAD samu sebe planetarizuju, i to unutar sebe. SAD za sada planetarizuju samo princip građanskog društva, ali neće u svom okviru da planetarizuju ostalo. Recimo, oni imaju bizarno krivično pravo. Njihovo krivično pravo je u mnogim elementima protivustavno. Na primer, u američkom ustavu piše da je zabranjena surova i bizarna kazna, ali se u SAD i danas spaljuju ljudi na električnoj stolici. Šta je surova, bizarna kazna ako nije spaljivanje na električnoj stolici? Osim toga, omogućeno je neshvatljivo uplitanje izvršne vlasti u izvršenje smrtne kazne. Guverner pojedine države može da osloboди najvećeg zločinca. Čak i u slučaju da je takav zločinac ubio pedeset ljudi guverner može da ga pomiluje. Ne zaboravimo da se tu često radi o velikim novcima, a takav postupak se u Americi ne obeležava kao korupcija. Guverner, na primer, dobije predlog da se za njegovu narednu kampanju obezbedi pedeset miliona dolara ako ne dozvoli izvršenje smrtne kazne nad nekim zločincem nego da ga pomiluje – to je merilo.

Američki istražni postupak – i dalje kao primer uzimamo krivično pravo – u odnosu na evropski je katastrofalan. U SAD se neprekidno u pozitivnom pravu krše ljudske slobode, a svi ostali na planeti se primoravaju na poštovanje ljudskih sloboda. Čomski (Noam Čomski, 1928) je napisao da SAD sada to moraju da rade zbog sebe, ali da će im se to osvetiti jer će sebe morati da dovedu na nivo koji traže od ostalih.

¹²⁰ Sada imamo intenciju da se načine virtuelne države. To su države koje nemaju svoju teritoriju, a koje na neki način ipak postoje.

¹²¹ *Ustav SAD usvojen je 1787.*

¹²² To može da se vidi i u američkim filmovima, jer oni posebne pravne slučajeve često pretaču u filmski zapis.

¹²³ *Džon Maršal (1755–1835) je bio predsednik Vrhovnog suda od 1801. do 1835.*

¹²⁴ Ne treba ni spominjati onu čuvenu zgodu s početka XX veka kada je Tajms objavio vremenski izveštaj da je kontinent zbog magle odvojen od Britanije – nije Britanija zbog magle odvojena od kontinenta, nego je kontinent odvojen od Britanije. To je britanski pogled na meteorologiju i na istoriju, ali i na pravo.

¹²⁵ *Adolf Hitler (1889–1945).*

¹²⁶ *Šarl de Gol (1890–1970).*

¹²⁷ Samo su još dva ustava i dve nekadašnje federativne jedinice Jugoslavije preuzele takva rešenja – Srbija i Hrvatska, koje su iskoristile to francusko rešenje da stave predsednika u poziciju boga.

¹²⁸ *Žorž Pompidu (1911–1974).*

¹²⁹ Bavarska se, na primer, nalazi, u osnovi, u konfederalnom odnosu sa Nemačkom, a ostale pokrajine u federalnom odnosu. Posle Drugog svetskog rata Nemci su se podigli na tom umnom ustavnopravnom rešenju i na ekonomskoj neoliberalnoj koncepciji, u kojoj nema socijalne skrbi (zaštite) društva, nego je ekomska funkcija države dominantna u odnosu na njenu socijalnu funkciju.

Od zanimljivih evropskih ustava može se govoriti o ustavu Švajcarske, koji je još trajniji od američkog. Švajcarska kao konfederacija – to je zanimljivo ustavno rešenje.

Od novijih ustavnih rešenja, finski ustav iz 1997. godine smatra se za primer mnogima. Nadmašio je čak i litvanski ustav, koji je pravi uzor za zemlje bivšeg Sovjetskog Saveza.

¹³⁰ Španija i danas ima silnih problema – Baskija s jedne strane, s druge strane Katalonija koja je bila ponižavana u Španiji vekovima, sve do osamdesetih godina prošlog veka. Za vreme Franka (*Fransisko Franco*, 1939–1975) na ulici se nije smelo govoriti katalonskim jezikom. Nije se smela slušati muzika u katalonskom ritmu, a i neki drugi običaji se nisu smeli upražnjavati. Na primer, deci se nisu smela davati imena iz katalonskog jezika, nego samo propisana imena španskih svetaca. Prvi je protestovao holandski fudbaler Krofj (Johan Krofj, 1947), igrač „Barselone“, koji je svom sinu dao ime Žordi (Žordi Krofj, 1974), što je čisto katalonsko ime.

¹³¹ *U Vojvodini.*

¹³² *Franc Jozef (1830–1916).*

¹³³ Za razliku od obične većine u kojoj je za izglasavanje dovoljno 50% plus jedan glas, kvalifikovanu većinu čini neki drugi odnos procenata, a radi se uglavnom o većini koju predstavljaju dve trećine ili tri četvrtine glasača (birača).

¹³⁴ Među amandmanima američkog ustava je i onaj koji je uveo prohibiciju između dva svetska rata. Kad su se pojedini Amerikanci obogatili trgujući alkoholom, taj amandman je ukinut. Posle Drugog svetskog rata regulisan je amandman koji predviđa da američki predsednik može imati samo dva mandata. Pre toga je to bio samo ustavni običaj. Džordž Vašington je posle drugog mandata odbio da se kandiduje za treći i takav je običaj ostao do Ruzvelta. Ruzvelt se kandidovao i za četvrte izbore i pobedio. Posle Ruzvelta Amerikanci su shvatili da i to pitanje moraju ustavno rešiti, pa su se odlučili za dva mandata.

¹³⁵ *Daglas Makartur (1880–1964), vrhovni komandant savezničkih snaga.*

¹³⁶ *Aleksandar Karađorđević (1888–1934).*

¹³⁷ *Aleksandar Obrenović (1876–1903).*

¹³⁸ Pošto je imao problema s izvesnim zakonima koji su ga, po njegovom mišljenju, ograničavali, odlučio je da kao suveren ukine važeći ustav (u stvari ustavni tekst iz 1888. godine) kako bi na taj način prestali da važe zakoni koji su doneti na osnovu tog ustava. Ukinuo je taj ustav i vratio stari ustav iz 1869. godine. To je uradio u jedanaest sati. U petnaest do dvanaest ukinuo je i taj ustav, koji je doneo pre 45 minuta, i vratio onaj stari i smatrao je da time ne važe ni oni zakoni koji su mu predstavljali probleme jer je u međuvremenu napravljena pravna pravnina. Formalno-pravno gledano, bio je u pravu. Ali tako nešto maštovito uraditi... Po Beogradu su lepili plakate i nisu stigli ni da završe le-

pljenje, a već su lepili nove. Ljudi nisu znali o čemu se radi, jer je kralj Aleksandar Obrenović izvršio dva državna udara za 45 minuta.

¹³⁹ Šarl-Luj de Monteskje (1689–1755).

¹⁴⁰ Dvadeset četvrti avgust 1572.

¹⁴¹ Današnji stanovnici Kvibeka većinom su njihovi potomci.

¹⁴² Anselmo Foyerbah (1775–1833).

¹⁴³ Mladi Marks će kasnije napisati, nakon što je pročitao Hegelovu filozofiju države, da je monarch kao konj po poreklu. Time je mislio da je pomešan nosilac vlasti i vlast sama.

¹⁴⁴ Tako je poznat slučaj sina Marije Terezije (1717–1780), Josifa (Josif II., 1741–1790), koji je izdao najviše zakona u istoriji ljudskog roda. On je izdavao zakone čak i o tome kako porodilje treba da kupaju dečcu. To je slično onim pitanjima: „Doktore, kako je biti majka, kako se mesi, kako se prave Zaher torte?...“ Na taj način je regulisao sve što postoji u Austro-Ugarskoj, pa i to kako se sade dudovi... To je prosvetiteljski momenat, jer je on smatrao da je svrha vladara da prosvetiti narod.

¹⁴⁵ Tako je bilo i u vreme knjaza Miloša (Miloš Obrenović, 1780–1860), kada su mu se obraćali titulom *gospodar*. Njegovo je bilo da vlada a njihovo da ēute i da rade. Kad bi bila povređena neka običajna prava, onda su ljudi išli kod njega da se žale. On bi ih primio, saslušao, i odlučio kako da se stvar reši – ako je bio pravičan ispravio bi stvar, a ako je bio nepravičan...

¹⁴⁶ Josif Visarionovič Staljin (1878–1953).

¹⁴⁷ Džeremi Bentam (1749–1832).

¹⁴⁸ Džon Stjuart Mil (1806–1873).

¹⁴⁹ Vilhelm fon Humbolt (1767–1835).

¹⁵⁰ Đura Jakšić (1832–1878).

¹⁵¹ Jovan Jovanović – Zmaj (1833–1904).

¹⁵² Laza Kostić (1841–1909).

¹⁵³ Otto fon Bizmark (1815–1898).

¹⁵⁴ Luj Ogist Blankski (1805–1881).

¹⁵⁵ Taj čovek je proveo više godina u zatvoru nego Mandela (Nelson Mandela, 1918), gotovo je ceo život proveo u zatvoru. Čim ga puste iz zatvora on se javi sa nekim zahtevom, neprihvatljivim za tadašnju vlast, i odmah ga vrati u zatvor.

¹⁵⁶ Leon Gambetta (1838–1882).

¹⁵⁷ Žorž Klemanso (1841–1929).

¹⁵⁸ Đuzepe Macini (1805–1872).

¹⁵⁹ Đuzepe Garibaldi (1807–1882).

¹⁶⁰ Grof Kamilo Benso di Kavur (1810–1861).

¹⁶¹ Poznat je film *XX vek* Bernarda Bertolučija (1941), u kom se u stvari radi o XIX veku. Cela situacija je predstavljena tako kao da je sukob nastao između zemljoposednika i sirotinje, najamnika na zemljoposedničkim imanjima, i da je to bio jedini socijalni sukob. Film počinje 1900. godine kad jedan pripit čovek, koji je izigravao ludu po vašarima, viče i peva kako je umro Verdi (*Đuzepe Verdi, 1813–1901*). Treba znati da je Verdi bio simbol te epohe, tog italijanskog revolucionarnog nacionalizma. Umro je Verdi: gotov je jedan svet. Dolazi novi svet, dolazi tako što stiže kosačica na mašini, stiže industrija u italijansko selo, na italijansko imanje. Bertoluči i još dvojica autora tog filma sveli su sve na sukob seoskog proletarijata i starog zemljoposedničkog sloja u XX veku. I smatrali su da, navodno, fašizam proizlazi iz tog starog zemljoposedničkog sloja, što jednostavno nije tačno. Fašizam je kod Italijana urbano delo.

¹⁶² Aleksandar Hercen (1812–1870).

¹⁶³ Nikolaj Černiševski (1828–1889).

¹⁶⁴ Svetozar Marković (1846–1875).

¹⁶⁵ Mihail Bakunjin (1814–1876).

¹⁶⁶ Sergej Nečajev (1847–1882).

¹⁶⁷ Jedan deo studenata iz Srbije, koji su tada studirali u Švajcarskoj, povezao se sa ruskim anarhistima. Deo tih srpskih studenata je ostao vezan za njih, a drugi deo ih je napustio, među njima i Svetozar Marković i Nikola Pašić (1845–1926).

¹⁶⁸ Španski građanski rat: 1936–1939.

¹⁶⁹ Fransisko Franko (1892–1975).

¹⁷⁰ Franko je ostao na vlasti sve do smrti, sredinom sedamdesetih godina prošlog veka. Kada je Franko umro Fidel Castro (1926) je objavio sedmodnevnu žalost. Castro je samo za dva čoveka objavio sedmodnevnu žalost – za Tita (*Josip Broz, 1892–1980*) i za Franka. Ceo svet se čudio zašto za Franka, ali se mora znati da je Franko sve te godine trgovao sa Kubancima na najčistiji mogući način, razbijajući tako

američku blokadu. Rusi su Kastru dostavljali ono što su mogli, uglavnom votku i oružje, a sve ostalo što je potrebno za život, a što nisu imali, dolazilo je preko Franka.

¹⁷¹ To je, inače, neobična etnička zajednica, iz koje potiču velika imena poput Pikasa (*Pablo Picasso, 1881–1973*) i Dalija (*Salvador Dali, 1904–1989*). Pikaso, na primer, nikada nije za sebe rekao da je Španac jer je imao snažan osećaj regionalnog nacionalizma.

¹⁷² Dovoljno je da pogledamo ustrojstvo Evropske unije. Države u njenum okviru ne mogu ni budžet više same da određuju, ne mogu ni poreske stope svoje nacionalne države same da određuju. A radi se o osnovnim elementima vlasti – fiskalnoj i poreskoj politici – a one se određuju van nacionalne države.

¹⁷³ *Ovde se autor ponovo oslanja na Aristotelovu klasifikaciju četiri vrste uzroka.*

¹⁷⁴ *Nikolo Makijaveli (1469–1527).*

¹⁷⁵ *Dirolamo Savonarola (1452–1498).*

¹⁷⁶ *Mikelanđelo Buonaroti (1475–1564).*

¹⁷⁷ *Čezare Bordžija (1475–1507).*

¹⁷⁸ *Martin Luter (1483–1546).*

¹⁷⁹ Za to postoji samo jedna sankcija, a to je smrt, jer nema posredovanja, nema detalja. Za tri meseca giljotinirano je tada 35 hiljada ljudi. Lako je izračunati kojom brzinom se to radilo.

¹⁸⁰ *Borodinska bitka – 7. septembar 1812.*

¹⁸¹ *Pars, partis, f. (lat.) – deo.*

¹⁸² *Karl Šmit (1888–1985).*

¹⁸³ Dvostruki novosadski zet, između ostalog. Čovek koga su njegovi učenici jevrejske nacionalnosti posle Drugog svetskog rata hteli da optuže za ratne zločine i organizovali istragu u ime američke vlade, pošto je jedno vreme bio pripadnik nacističkog pokreta, a u osnovi to nije bio. Neobična je sudbina tog neobičnog intelektualca. Po njegovim manuskriptima pisan je i Vajmarski ustav.

¹⁸⁴ Kako je te uvide spojio sa nacizmom ni dan-danas autoru ovih predavanja nije jasno. Nažalost, zbog toga je bio malo prevoden, jer su njegove veze sa nacizmom mnogo direktnije nego Hajdegerove.

¹⁸⁵ Govoriti danas o javnom mnjenju kao subjektivnom momentu politike odlika je anahronosti ili romantizma. Mora se shvatiti da se jav-

no mnjenje proizvodi. Ispitivanje javnog mnjenja je uzaludan posao, sve se to može videti unapred.

Postoji izvrsna knjiga mladog Jirgена Habermasa (1929) o javnom mnjenju. Radi se o njegovoj doktorskoj disertaciji koja je i kod nas odavno prevedena. (Aludira se na Habermasovu knjigu pod nazivom *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, prevedenu kao *Javno mnenje* [Jürgen Habermas, *Javno mnenje*, Kultura, Beograd, 1969].)

¹⁸⁶ Onaj ko je izabran može da bude samo nosilac, može da paradira, da se fotografiše, „okoristi“, da postigne slavu, svašta može da učini, ali ne i da ozbiljno upravlja gradom. Gradom upravljuju birokrate.

¹⁸⁷ *Ovde se upućuje na glavna Veberova dela:* Privreda i društvo, Protestantска etika i Duh kapitalizma.

¹⁸⁸ U situaciji kada poslovima upravlja elitna birokratija ne može se „ići kod Pere u opštinu“, jer tog „Peru“ neko poznaje. Ne, nema „Pere“, ide se samo u opštinu.

¹⁸⁹ *Tekst predavanja pod ovim podnaslovom ne postoji u tonskom zapisu, nego ga je autor naknadno priključio delovima koji slede.*

¹⁹⁰ Aleksej I Komnin (1048–1118).

¹⁹¹ Robert Gujskard (1015–1085).

¹⁹² *U prvih dvadesetak rečenica rezimira se sadržaj prethodnog, nesačuvanog predavanja.*

¹⁹³ *Ova fraza se odnosi na surovost života u doba prvobitne akumulacije kapitala u Britaniji u XIX veku. Tada su zemljoposednici pretvorili zemlju na kojoj su ljudi živeli i gajili poljoprivredne proizvode u velike posede za odgajanje ovaca, tako da dolazi do značajnog osiromašenja seljaka.*

¹⁹⁴ *Usvojena* 1776.

¹⁹⁵ Džordž Vašington (1732–1799).

¹⁹⁶ Abraham Linkoln (1809–1865).

¹⁹⁷ Džon Braun (1800–1859).

¹⁹⁸ Američki građanski rat (1861–1865).

¹⁹⁹ Nisu bizoni pobijeni zbog lova, nego zbog oslobođanja širokih prostora radi razvoja zemljoradnje. Ne može se bizon slobodno šetati s jednog kraja kontinenta na drugi ako tu treba da se seje žito, što znači da je u svemu tome najvažniji bio ekonomski momenat.

²⁰⁰ Džejms Medison (1751–1836).

²⁰¹ *Džejms Monro* (1758–1831).

²⁰² *Februar 1917. godine.*

²⁰³ *Oktobar 1917. godine.*

²⁰⁴ *Brestlitovski mir sklopljen je u gradu Brest Litovsku (današnji Brest u Belorusiji) 3. marta 1918. između vlade Rusije i predstavnika Centralnih sila.*

²⁰⁵ *Lav Davidovič Trocki* (1879–1940).

²⁰⁶ *Vudro Vilson* (1856–1924).

²⁰⁷ *Tomaš Garig Masarik* (1850–1937).

²⁰⁸ *Godine 1919.*

²⁰⁹ *Niz ekonomskih i upravnih mera koje je 1930-ih donela vlada F. D. Ruzvelta kako bi se suzbile posledice Velike ekonomske krize.*

²¹⁰ *Henri Kisindžer* (1923).

²¹¹ *Juriј Gagarin* (1934–1968).

²¹² Čak je i teflon na tiganju rezultat kosmičke utrke, jer je on izmišljen da bi se rešili problemi visokih temperatura pri lansiranju i povratku letelica na Zemlju. Za razliku od Amerikanaca, Rusi nikad nisu došli do primene teflona u kulinarstvu.

²¹³ Treba ipak napomenuti, da se ne bi stvarala zabuna, da u američkoj privredi vojska naručuje jedan relativno skroman procenat; to jest, ne naručuje vojska sve. Važno je, međutim, takođe reći da su sve strateške stvari koje su se dešavale u toj privredi išle preko vojnih potrudžbina. Ne interesuje vojsku žito. Ali strateški, znači ono što će se tek u budućnosti događati, kontrolisano je pomenutim vojnim potrudžbinama. Avioni, tenkovi, svemirski brodovi – to su investicije koje predvode strateška istraživanja.

²¹⁴ *Margaret Tačer* (1920).

²¹⁵ *Od 1618. do 1648.*

²¹⁶ Zabeleženo je da je za trideset godina došlo do tolike zapuštenosti u zemlji, prvenstveno agrarne, da su šume nikle na poljima koja su ranije obrađivana. U takvim prilikama pojavio se čak i kanibalizam koga je pratila trgovina ljudskim mesom. Zemlja je teško plaćala posledice strašnog pustošenja.

²¹⁷ *Immanuel Kant* (1724–1804).

²¹⁸ *Johan Wolfgang Gete* (1749–1832).

²¹⁹ Teško je i prebrojati koliko je Amerikanaca, pa i koliko je američkih predsednika nemačkog porekla.

²²⁰ On je krenuo na Rusiju sa pola miliona vojnika, a pobegao je iz nje inognito, u pratnji samo nekolicine ljudi. U Rusiji je uspeo da ostvari svoj životni san i da osvoji Moskvu, u kojoj je bio više od mesec dana. Sve to vreme je očekivao da se pojave Rusi kako bi pregovarali o uslovima predaje.

²²¹ Ivo Andrić (1892–1975) u *Travničkoj hronici* piše o tome kako travnički begovi piju kafu pored reke, pušeći duvan, i bez žurbe raspravljaju o Napoleonu, pitajući se ko je on, jer su i u Bosnu stigle vesti o Napoleonu i o nečemu što se s njim menja. On je toliko promenio svet da predstavlja, ako ne najveću, a ono jednu od najvećih istorijskih ličnosti svih vremena. I toga je, što je najneverovatnije, i sâm bio svestan. U dvadeset četvrtoj godini bio je general, a u trideset petoj car.

²²² *Franc Ferdinand (1863–1914).*

²²³ *Kao i predavanje koje prethodi ovom, nedostaje i ono koje sledi.*

²²⁴ Pri tom upućujući na samog Aristotela, kao i na školu rehabilitacije praktičke filozofije nastalu početkom druge polovine dvadesetog veka u Nemačkoj.

²²⁵ G. V. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1989, str. 18. Na ovaj stav kao temeljan upućuje autor u knjizi *Ontologiski stav filozofije prava* (Lazar Vrktić, *Ontologiski stav filozofije prava*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1997, str. 185–187).

²²⁶ U tom pravcu su išli i brojni savremeni filozofski poduhvati koji su nastojali da razgrade koncept subjekta. Hajdeger je to, na primer, pokušao da učini destrukcijom onto(teo)logije u celini.

²²⁷ Habermas, recimo, subjektivnost određuje ne samo kao *fundamentalni (fundirajući)* pojam modernosti, nego i kao *fundamentalistički* pojam (Jirgen Habermas, *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd, 2002, str. 186), upućujući time na (mnogo razmatran) odnos koncepta subjekta i moći.